

MOMČILO STOJAKOVIĆ
(Beograd)

KNJIŽEVNA MANUSCRIPTA TURCICA U ARHIVU SANU

Rad na istraživanju i ispitivanju turskih rukopisa koji su se sačuvali u raznim bibliotekama u svetu nije tekao uporedo sa nastojanjima istoričara turske književnosti da se ova, vremenski i prostorno, vrlo raširena oblast u celosti prouči. Dosadašnja turska književna historiografija starijeg perioda zadovoljavala se materijalom biobibliografskog karaktera koji je nasleđen iz riznice starih turskih književnih hroničara, biografa i bibliografa, ne zalazeći dublje u stvarno vrednovanje književne istorije ne služeći se rezultatima do kojih dovodi svestrano izučavanje samih književnih izvora. Za jedan potpuno drugačiji prilaz proučavanju turske književnosti potrebno je ovladavanje kako književno-istorijskom metodologijom koja omogućava kritičko i normativno vrednovanje književne istorije tako i metodologijom pomoćnih književno-istorijskih disciplina, kao što su paleografija, istorijska kritika i kritika izvora, tekstologija, hronologija i, napose, kodikologija koja se kadšto izjednačuje sa arheografijom rukopisa. Međutim, dok su se ove discipline, pomoćne istorijske nauke, dobro razvile i učvrstile u oblasti istraživanja latinskih, starogrčkih, pa, recimo, i ćirilskih rukopisa, dotle su one u oblasti orijentalistike i turkologije ostale na nešto nižem stupnju razvitka. Jugoslovenska arheografija ćirilskih rukopisa, na primer, razvila se do stepena koji zadovoljava i najstrožije zahteve književne istorije, a kodikologija ili arheografija naših orijentalnih rukopisa nije odmakla dalje od štampanog kataloga kao osnovnog sredstva. Stoga je razumljivo što se istraživanje izvora za jednog istoričara turske književnosti, u nedostatku ove literature, pretvara u beskrajn i neizvestan posao koji najčešće daje samo polovične rezultate.

Ovaj rad na ispitivanju turskih književnih rukopisa u Orijentalnoj zbirci Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti bio je praćen istim problemima, jer se vrednovanje i ocenjivanje rukopisa kao književno-istorijskih izvora nije moglo dati bez potpunog uvida u izvore koji su sačuvani na drugim mestima. Za ovu priliku korišćeni su podaci koje pružaju postojeći katalozi naših i stranih zbirki orijentalnih rukopisa

(ukoliko su bili dostupni), a da bi se donekle ublažio nedostatak kompletnih podataka o dosada sačuvanim turskim književnim rukopisima, nastojali smo da na licu mesta pregledamo bar sve veće domaće zbirke, gde su podaci korišćeni najčešće iz inventara, popisa, kartoteka, ili, ukoliko su prilike dozvoljavale, iz samih rukopisa. Od svih većih domaćih zbirki kompletno nije pregledan jedino fond zbirke u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci »Kliment Ohridski« u Skoplju (tamo su prikupljeni podaci o nekih 150—200 rukopisa). Ovo je učinjeno pre svega iz praktičnih razloga (pošto su naše zbirke bile dostupnije od stranih), ali je, isto tako, bila pre svega prisutna namera da se turska književna manuscripta predstave više u svetlosti naših kulturno-istorijskih prilika, na koje je turska književnost ostavila i te kako vidljive tragove. Bez namere da se samo na osnovu ovih izvora sugerišu neki opšti književno-istorijski zaključci, bez iluzija da se ovim materijalom u poznavanje turskih rukopisa i turske književnosti unosi mnogo više novoga i značajnoga, rad se ograničava na to da pruži što je moguće potpunije štivo faktografskog karaktera.

Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti jedan je od nekoliko ustanova u Jugoslaviji koji u svojim fondovima ima i orijentalnih rukopisa. Orientalni rukopisi Arhiva SANU čuvaju se u posebnoj zbirci koja postoji pored šest drugih Akademijinih Fondova¹ i koja se najčešće naziva Orijeentalnom zbirkom. Premda je prve rukopise, od kojih su docnije obrazovani postojeći fondovi i zbirke, počelo da prikuplja Društvo srpske slovesnosti još oko godine 1846, nije se u to vreme obraćala naročita pažnja na orijentalne rukopise. Oni su svoje pravo na postojanje u ovoj ustanovi stekli tek 1930. godine — osnivanjem Odbora za istočnjačku istorijsku i književnu građu. Otada pa do danas otkupljeno je nešto dokumenata i preko 200 rukopisnih knjiga na arapskom, turskom i perzijskom jeziku.

Po svojoj sadržini, Orijeentalna zbirka Arhiva SANU ne razlikuje se mnogo od ostalih jugoslovenskih zbirki. Obrazovana je, kao i većina drugih zbirki, slučajno, nabavkom rukopisa različitih po sadržini, starosti, jeziku ili poreklu. Najbrojniji su rukopisi verske sadržine i na arapskom jeziku, ali su, isto tako brojni rukopisi pisani na turskom jeziku.

Iz grupe turskih rukopisa, među kojima ima najviše onih iz oblasti šerijatskog prava, obredoslovlja i dogmatike, izdvojeni su i u razmatranje uzeti samo književni rukopisi. Teško je bilo opredeliti se za kriterijume koji će se primeniti pri odvajanju književnih rukopisa. U turskom spisateljstvu sreću se mnoga dela, kao što su stihovani vokabulari, filološki i filološko-dogmatski komentari, a u prvom redu komentari perzijskih klasičnih pesničkih dela, zatim teorijski traktati o metrici, o

¹ Fond Društva srpske slovesnosti i Srpskog učenog društva, Fond Akademije, Arhive ugašenih instituta, Istorijska

zbirka, Etnografska zbirka i Zbirka ćirilskih rukopisa i starih štampanih knjiga.

književnim vrstama i ovima slična dela, koja se samo uslovno mogu svrstati u grupu književnih dela, jer u užem smislu ona to zapravo i nisu. Kako je u Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU bilo i takvih dela, ona su ovde tretirana kao književna, ali su zbog svojih specifičnosti posmatrana posebno — u okviru vrsta kojima pripadaju, kao što su posebno posmatrana i ona dela turskih autora, zastupljena u ovoj zbirci, čija se pripadnost književnoj vrsti ne dovodi u sumnju.

Da bi se ovi rukopisi mogli lakše analizovati i vrednovati kao građa za filološka, tekstološka i književno-istorijska istraživanja, razvrstani su u četiri grupe. Prvu grupu čine oni rukopisi koji predstavljaju komentare perzijskih klasičnih dela (prednost u odnosu na ostale rukopise data im je zbog toga što među njima ima nekoliko prvoklasnih primeraka — u arheografskom smislu — koji potiču iz XVI veka: iz vremena kada su njihovi autori ili još uvek bili u životu, ili neposredno posle njihove smrti). Iza komentara perzijskih klasičnih dela slede dela koja pripadaju oblasti pesništva i lepe književnosti u najužem smislu. Posebno će biti predstavljena turska leksikografska dela u stihu, kao i oni rukopisi koji nisu mogli biti svrstani u prethodne grupe.

I — *TURSKI KOMENTARI PERZIJSKIH KLASIČNIH DELA.*

Još u vreme prvih dodira Turaka i Perzijanaca, perzijski jezik, perzijska kultura uopšte, a najviše perzijska književnost, ostvarili su snažan uticaj na Turke. Za vreme vladavine Seldžuka u Maloj Aziji 1084—1300, perzijski uticaj bio je dominantan, a perzijski jezik je u seldžučkoj državi bio službeni i književni jezik. Međutim, ne samo u seldžučkoj državi nego je i kasnije — kod dinastije Osmanovića, kada se ona potkraj XIII veka bila začela, a u XIV već bila dobro raširila i učvrstila — perzijski uticaj ostavio traga na sve vidove kulturnog života, a na književnost i umetnost posebno. Perzijski klasični pesnici sa svojim nenadmašnim delima bili su omiljeno štivo, ali i nedostižan uzor, za sve generacije turskih pesnika sve do XIX veka. Ono što je antička grčka književnost zaveštala poznoevropskoj i svetskoj književnosti (svoje misli, inspiraciju, osećanja, književne vrste i rodove, svoju sadržinu i svoju formu), to su turskoj književnosti ostavile u nasleđe arapska i perzijska književnost: i to prva uglavnom svoju formu, a druga gotovo sve ostalo. Međutim, teško da se može praviti bilo kakvo poređenje turskih pesnika sa Rumijem, Hafizom, Sadijem, Džamijem ili drugima, a da ono ne ide na štetu prvih. U veštini, u načinu izražavanja svojih misli i osećanja, Turci su retko uspevali da dosegnu one visine gde su čvrsto stajali perzijski pesnici. Zato su ih oni podražavali. Ako postoji istočni divan, njega su stvorili Perzijanci.

Pa ipak ništa ne bi bilo pogrešnije od toga da se turskom pesništvu porekne svaka vrednost. Ako su perzijski pesnici za turske bili stvarno nedostižni, ako su oni toliko plenili filozofskom dubinom, duhom i elegancijom kojom je bila prožeta njihova poezija (a ne zaboravimo da su ovo bile osnovne odlike perzijske poezije koja će docnije zadiviti

i osvojiti romantičnu Evropu), turski pesnici su znali da iskoriste ovo perzijsko klasično nasleđe, da ga ugrade i presade u svoje, ne kloneći se čak ni najžešćih poruga svojih kritičara. Ponekada su turski pesnici išli toliko daleko da su svoje stihove pisali na perzijskom jeziku, kao što je to činio Fevzi iz Blagaja napisavši 1739 (1152.) god. svoj spev »Bulbulistan«² na perzijskom jeziku.

Dakle, već kod prvih svojih koraka turska poezija je sebe dovela u podređen položaj u odnosu na perzijsku klasiku i moralo je da prođe dosta vremena da bi se oslobodila te svoje zavisnosti. Najzrelije doba osmansko-turske književnosti poklapalo se, u stvari, sa razdobljem njene najveće zavisnosti od perzijske književnosti. Ako je seldžučka epoha turske književnosti odredila njene osnovne istorijske tendencije i tokove, ako je ona, na određen način, učinila ovu zavisnost istorijskom sudbinom razvitka turske književnosti kroz njen osmanski period i ako je ranoosmanska epoha od seldžučke preuzela sve ono što će i njenu književnost učiniti tako sudbinski povezanom sa perzijskom, ipak su ove dve epohe (seldžučka i ranoosmanska) bile samo prolog u pravo »perzijsko razdoblje« turske književnosti — u njen šesnaesti vek. Ali, dok je u prethodna dva razdoblja perzijski uticaj bio pozitivan, dok je on tada još uvek unosio u tursku književnost dah svežine i novatorstva, dotle je ovo treće razdoblje osmansko-turske književnosti nosilo na sebi pečat dekadencije i to najviše zbog osveštane navike turskih pisaca da se u svim pitanjima književnog stvaranja obraćaju svojim perzijskim uzorima. »Upravo oni vekovi, narodi i slojevi društva, koji su najmanje osetili potrebu za sopstvenom poezijom, najviše su dozvoljavali podražavanje starih. Tako su nastale mrtve školske vežbe, koje su u najboljem slučaju jedino mogle da pobude hladno divljenje. Ali samo podražavanje je u lepim umetnostima uvek neplodno: jer i ono što od drugih pozajmimo, mora i u nama samima takoreći ponovo da se rodi, ako želimo da bude poetično. Šta vredi veštačko podražavanje tuđe umetnosti?«, kaže August Vilhelm Šlegel u svojim »Predavanjima iz dramaturgije« i nema sumnje da bi ovaj odeljak mogao da posluži kao moto za jedan kritički osvrt na pomenuto razdoblje turske književnosti. No, šesnaesti vek turske književnosti, kao vrhunac njene zrelosti i potom dekadencije, vek koji je doprineo sazrevanju shvatanja o prevazidenosti klasičnih obrazaca stihotvorenja, pripremio je tle za nastupanje jedne nove epohe osmansko-turske književnosti, epohe čije će se prve glasonoš pojavit u XVII veku, a koja će se završiti potpunom prevlašću evropskog ukusa potkraj XIX i u XX veku.

Inače, u političkom i ekonomskom smislu XVI vek je Osman-skom carstvu doneo pravi prosperitet, jer su njegove pozicije u Maloj Aziji i u Evropi bile potpuno učvršćene, naročito zahvaljujući osvajanjima sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520—1566). Očuvanje eko-

² H. Šabanović, Književnost muslimana BiH, Sarajevo 1973, str. 449; M.

Malić, Bulbulistân de Sjaikh Fevzi de Mostar, Paris 1935, str. 1—187.

nomske moći i političkog jedinstva carstva bilo je moguće samo uz uslov da se zajedno s njima očuva i jedinstvo vere pod čijom su zastavom izvršena epohalna osvajanja. 1537. godine, kada je već bio učvrstio svoju vlast i pod svojim skiptarom držao u pokornosti mnoge države u Evropi i u Maloj Aziji, sultan je obznanio naredbu svim svojim namesnicima da progone svakoga koji posumnja u svetu knjigu i prorokove reči. Hapšenja i kažnjavanja smrću jeretika, čije je pogubljenje ozakonjivao u ime Alaha sam šejhulislam svojim fetvama, postala su vrlo česte pojave. To je dalo zamaha intelektualno-verskoj reakciji — reakcionarnoj ulemi — koja se sada u sve mešala i u svim oblastima duhovnog i intelektualnog života propisivala svoja pravila, pa i u književnosti kojoj je zbog toga pretila opasnost da se svede na teološko-sholastički i apologetski žanr ilahijske poezije. U tim okolnostima opšte suše prave literature, ovu ništa nije moglo tako potpuno da zameni kao perzijsko klasično pesništvo. Dela Feridudina Atara, Muslihudina Sadija, Dželaludina Rumija, Šemsudina Hafiza, Abdurahmana Džamija i ostalih perzijskih pesnika, prepisivana su u tiražima koje poznaje još samo Kuran. Prevodi i iznad svega komentari na dela perzijskih klasika zauzeli su istaknuto mesto u istoriji turske književnosti XVI veka tako da se s pravom može govoriti o turskom vaskrsenju perzijske klasike. Jedino Firdusi sa svojom kolosalnom »Šahnamom« i Omer Hajam sa svojim »sablaznjivim« katenima nisu na sebe skrenuli pažnju turskih prevodioca i komentatora, iz razloga koji su dobro poznati istoričarima perzijske i turske književnosti.

Najpoznatiji komentatori perzijskih klasika potiču upravo iz XVI veka. Kasnije, u XVII i XVIII veku, znatno je bio opao interes za komentarisanjem dela iz perzijske klasične književnosti. Premda se i tada javljaju izvesni autori sa svojim komentarima, oni nikada nisu mogli da izbore mesto u istoriji turske književnosti pored autoriteta XVI veka ostavši zauvek u njihovoj senci. Bezmalobro svi dosada sačuvani i poznati komentari »Bustana«, »Dulistana«, »Pend-name« i drugih perzijskih dela, potiču baš od tih autora — Alija (umro 1524), Lamija (1531), Sururija (1562), Šemija (iza 1600), Sudija (iza 1598) i Kafija (1616). Prepisi njihovih komentara činjeni su sve do XIX veka, pa je zbog toga shvatljivo što se do danas sačuvao veliki broj rukopisnih knjiga u kojima ih možemo naći.

U našim krajevima, među obrazovanim muslimanima, bile su raširene knjige sa prepisima turskih komentara perzijskih klasika. Nedostatak udžbenika, priručnika, rečnika i dobrih gramatika perzijskog jezika (i to ne samo kod naših muslimana gde je perzijski jezik bio na velikoj ceni već i u celom Osmanskom carstvu) bio je nadoknađivan baš ovim knjigama, jer su komentatori glavnu pažnju usredsređivali na jazičku stranu književnih dela, a manje na estetičku i literarnu. Nije bilo privatne ili vakuvske biblioteke koja nije posedovala bar jedan primerak ovih komentara. Današnje naše zbirke orijentalnih rukopisa

takođe sadrže turske komentare perzijskih klasika, što isto tako govori u prilog činjenici da su ova dela bila kod nas u često upotrebi.

U Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU čuva se, između ostalog, i nekoliko komentara na perzijska dela koje su napisali neki od napred navedenih komentatora. Prepis Sururijevog (Mušlihuddîn Muştafâ b. Ša‘bân as-Surûrî) komentara Hafizovog divana pod naslovom »Šarḥ-i Dîvân-i Ḥâfiz« čuva se u Orijentalnoj zbirci pod br. 45, a od istog autora, pod br. 62, sačuvan je komentar na Sadijev »Đulistan« (»Šarḥ-i Gûlistân«), napisan na arapskom jeziku. Šemi (Mavlânâ Muştafâ b. Muḥammad Šam‘î) autor je dva komentara čiji se prepisi ovde nalaze — »Šarḥ-i Pend-nâme«, br. 55 i »Šarḥ-i Bûstân«, br. 43. U zbirci je zastupljen i naš zemljak Ahmed Sudi (Aḥmad Sûdî) sa jednim ranijim prepisom njegovog komentara Sadijevog »Đulistana« (»Šarḥ-i Gûlistân«), br. 52, kao i jedan anonimus (br. 130, I) sa svojim turskim komentarom nekog perzijskog dela didaktičko-verske sadržine, ovde sačuvanog u fragmentima.

Sururi je postao sinonim za turske komentatore perzijskih dela, jer je i najpoznatiji turski komentator ne samo XVI veka nego uopšte. Bavio se pisanjem komentara na dela iz vrlo različitih oblasti — poezije, dogmatike, šerijatskog prava, logike, pa čak i medicine. Svoja dela pisao je na turskom i arapskom jeziku. Još je svoje savremenike impresionirao neverovatnom plodnošću. Dosada je otkriveno ravno 36 dela koja mu se pripisuju³. Među njima ima komentara, originalnih dela i prevoda sa arapskog i perzijskog jezika. Poznat je takođe i jedan divan njegovih pesama.

Posebno želimo da navedemo Sururijeve komentare na dela perzijskih autora. Sururi je napisao komentar na poznato delo Dželaludina Rumija »Maṭnavî ma‘navî«, koje u izvesnom smislu predstavlja jevanđelje perzijskog misticizma, zatim komentare na dela Muslihudina Sadija »Bostan« i »Đulistan«⁴ (ovaj drugi komentar napisao je Sururi na arapskom jeziku), komentar divana Šemsudina Hafiza, komentar na delo nešto poznijeg perzijskog autora Mir Husejna (umro 1498-9:904), pod naslovom »Šarḥ-i Mu‘ammayât-i Mîr Ḥusayn«⁵, kao i komentar delu takođe perzijskog pesnika Muhameda Nišapurija Fetahija, sa neobičnim naslovom »Šarḥ-i Šabistân-i Ḥayâl-i Fattâḥî«⁶. Ovome svakako treba dodati činjenicu da postoji mogućnost da se u sačuvanim turskim rukopisnim knjigama pronađe još koji Sururijev komentar ili glosa per-

³ Islam ansiklopedisi, Istambul.

⁴ Flügel, G., Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien, B I, Wien 1865—1857, str. 534.

⁵ Karatay, F. E., Türk yazmalar kataloğu, Topkapu-saray Müsesi Kütüphanesi, Istambul, II, 2714; Blochet, E.,

Catalogue des manuscrits turcs, Bibliothèque Nationale, Paris 1913, s. 1303.

⁶ Petreček, K., Blašković, J. i Vesely, R., Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava, Bratislava 1961, 499; Bašagić, S., Popis rukopisa moje biblioteke, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVIII, 3 i 4, Sarajevo 1916, 18.

zijskim delima. Ali i sa ovime što se o Sururiju za sada zna, može se tvrditi da je on poneo perjanicu turske komentatorsko-prevodilačke literature.

Pomenuto je da se od svih Sururijevih dela u Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU nalaze samo dva — Sururijev komentar Hafizovog divana (i to samo njegov drugi deo: od slova »‘ayn«) i Sadijeva »Đulistana« na arapskom jeziku. Prirodno je da nas ovde više zanima komentar Hafizovog divana, jer je napisan na turskom jeziku. Ovaj komentar Sururi je napisao sasvim potkraj svoga života: 17. IX 1559. (4. zulhidže 966.) god. To je jedno od njegovih najzrelijih, najboljih i najraširenijih dela. U osmanskim školama u kojima se izučavala perzijska klasika i perzijski jezik važio je Sururijev komentar Hafizovog divana kao nezamenjiva literatura. I drugi turski komentatori perzijskih književnih dela učili su na primeru Sururijevog komentara Hafizovog divana. Pa ipak se ovaj komentar nije sačuvao u tako velikom broju prepisa, iako je bio popularan ne samo u XVI veku (od kada potiče i primerak Arhiva SANU) nego i u docnijem periodu.

Naš primerak uradio je Ibrahim sin Velijev početkom decembra meseca 1579. (početak ševala 987. god.) u Brusi. Prepis je izvršen na belom, nešto debljem, papiru, vrlo dobro očuvanom uprkos tome što je mestimice zahvaćen vlagom čiji se tragovi vide uz hrbat. Rukopis ima 262 lista koji nemaju originalne folijacije, razmere 200 mm/140 mm. Volantnih listova nema. Pisan je veoma lepim sitnim nesihom i rukom jednog prepisivača, crnim i tu i tamo crvenim mastilom. Ima 21 red na strani. Tekst je mestimice potcrtavan crvenim mastilom, dok su kolone na str. 3b i 4a opervažene linijama u zlatnoj boji. Drugih dekorativnih elemenata nema, ali ima glosa na marginama i kustoda na svakoj verso-strani u levom donjem uglu. Rukopis je prepovezan kartonom koji je na hrptu i miklabu obložen smeđom kožom. Na str. 3a i 262b nalazi se po jedan ovalan, a na str. 262a jedan ovalan, jedan osmougaoni i jedan okrugli pečat i svi su otisci nejasni. Na str. 2a stoji zabeleška da je vlasnik ove knjige (koja predstavlja »Sururijev komentar poezije munla Hafiza«) izvesni derviš Muhamed sin Rizvana Čauša, a godine 1639—40. (1049). Na istoj strani je i zabeleška o tome da je knjiga prešla u ruke Ibrahima Hajalija, ali hronološkog podatka nema. Poslednji vlasnik bio mu je Hadži Muhamed-aga Aganagić. Kolofon se nalazi na str. 261.

Pri samom kraju teksta ovog komentara, na str. 261b, dat je podatak koji potiče od autora, da je komentar Hafizovog divana završen 17. septembra 1559. (4. zulhidže 966) god.

Iz navedenog proizilazi da je ovaj prepis Sururijevog komentara Hafizovog divana nastao samo 20 godina nakon što ga je autor napisao, pa prema tome predstavlja izvor od prvorazredne važnosti, pogotovu zbog toga što nam nije poznato da je sačuvan autograf. Na osnovu podataka iz pregledanih štampanih kataloga, popisa i inventara orijentalnih rukopisa iz naših zbirki može da se utvrdi da se prepisi ovoga

Sururijevo komentara nalaze u GHB⁷ u Sarajevu, pod brojevima 407, 2576, 4129 i u zbirci OI pod br. 2120, 4003 i 4465. Prema karticama koje smo dobili u GHB može se zaključiti da navedeni primerci nisu datirani (ili datumi nisu iščitani)⁸. Međutim, prepisi br. 2120 i 4465 u OI poseduju kolofone na osnovu kojih možemo utvrditi vreme njihovog nastanka. Rukopis br. 2120, pod naslovom »Šarh-i Dîvân-i Hâfîz«, koji ima 223 lista, predstavlja deo Sururijevo komentara do slova »za«, a prepisao ga je Ibrahim sin Kejvanov 1584. (992) god., dakle pet godina nakon nastanka našeg primerka. Rukopis u OI br. 4003, za razliku od prethodnog, nije datiran, ali se zna da ga je prepisao neki Bošnjak Salih iz Travnika i da sasvim izvesno predstavlja Sururijev komentar. Ali najstariji prepis od svih ovih navedenih najverovatnije je onaj koji se u OI čuva pod br. 4465. Ovaj se sastoji iz dva dela. Prvi deo predstavlja komentar divana do slova »'ayn«, a drugi deo čini komentar preostalog teksta divana. Na kraju prvog toma, u kolofonu, zapisano je da rukopis potiče iz početka aprila 1570. (polovina ševala 977) god, što ovaj primerak, s obzirom još i na to da je on kompletn, čini izuzetno značajnim za rekonstrukciju prvobitnog teksta (autentičnog teksta) Sururijevo komentara. Prepisivač rukopisa nije označen. U inventaru zbirke OI obrađivač je zabeležio ovaj komentar kao delo anonimnog autora, što je pogrešno. Nema nikakve sumnje da je ovo Sururijev komentar jer se, baš kao i prepis drugog dela istog komentara u zbirci Arhiva SANU, završava napomenom da je rad ra stvaranju dela okončan 17. septembra 1559.(4. zulhidže 966) godine⁵

Prema tome, sva tri primerka — naš prepis drugog toma Sururijevo komentara, jedan nekompletan primerak iz 1584. god. i jedan kompletn primerak iz 1570. god. iz zbirke OI — ulaze u red najstarijih ako uopšte i nisu najstariji danas sačuvani prepisi pomenutog komentara. U svakom slučaju, ovaj naš rukopis, zajedno sa sarajevskim prepisima, morao bi biti nezaobilazna izvorna građa pri pokušaju rekonstrukcije prvobitnog teksta komentara, a naročito ako bi se želelo prirediti njegovo kritičko izdanje.

Drugo Sururijevo delo čiji se prepis ovde čuva na broju 62 jeste komentar Sadijevo »Đulistana«. Međutim, ovo delo Sururi je napisao na arapskom jeziku, pa je ono za nas ovde manje zanimljivo. Karakteristično je po tome što ga je napisao jedan Turčin, zatim po tome što je

⁷ Gazi Husrevbegova biblioteka; u tekstu slede i ove skraćenice: BMTS — za Biblioteku Muzeja Topkapu Saraj; OI — za Orijentalni institut u Sarajevu; OZ — za orijentalnu zbirku; JAZU — za Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti i SANU — za Srpsku akademiju nauka i umetnosti.

⁸ Usled ograničenosti vremena koje smo imali na raspolaganju za istraživanje jugoslovenskih zbirki, nismo stigli da pre-

gledamo sve rukopise koji nas zanimaju, pa ćemo zaključke u ovom radu izvoditi najvećim delom na osnovu poređenja i analize podataka iz postojećih kataloga, inventara i popisa.

⁹ Očigledno je pogrešan podatak iz EI (Band IV, str. 610—611) da je Sururi napisao ovaj komentar 1560—1. (968) god. On, naime, tada već nije bio među živima.

to jedno od najpoznatijih dela komentatorske literature u Turaka i što je, čak i kao takav (napisan na arapskom jeziku) bio u vrlo velikoj upotrebi na celoj teritoriji Osmanskog carstva.

Rukopisni primerak ovoga dela, koji se nalazi u Arhivu SANU, potiče najverovatnije već iz kraja XVI veka ili najdalje iz prve polovine XVII veka. Prepisivač je nepoznat. Prepisan je na papiru žute, bele, zelene, narandžaste boje, dimenzija 106/150 mm. Rukopis je prvobitno imao 295 lista sa originalnom folijacijom, međutim nedostaju 1.51—57, 78—79, 110—? Veći broj listova je volantan, a ceo rukopis u lošem stanju. Pismo je nesih, sitan i veoma lep. Nije vokalizovan. Pisan je jednom rukom, u koloni sa 19 redova na strani, mastilom crnim i crvenim. Na marginama su glose u vrlo velikom broju. Nema ukrasnih elemenata, pečata niti kustoda. Ostatke poveza čine samo hrbat i jedna korica ukrašena reljefnim ornamentima, na čijoj se ivici raspoznaju tragovi otrgnutog miklaba. Rukopis je otkupljen 1932. godine od Alije Alihodžića iz Sarajeva.

Starost ovoga rukopisa, kako je rečeno, ne može biti pouzdano određena. Na osnovu papira i opšteg stanja rukopisa može se pretpostaviti da je nastao najverovatnije pokraj XVI stoleća (pošto je Sururi završio sa pisanjem 1550. god.) a najkasnije do polovine XVII veka. Zasad je poznato da u Arhivu Hercegovine u Mostaru postoji jedan prepis koji je datiran u Livnu 1581. (988) god.¹⁰ Međutim, u Orijentalnoj zbirci Arhiva JAZU u Zagrebu postoji pod br. 1456 jedan prepis iz 1597. (1006) god., nekoliko nedatiranih prepisa pod brojevima 96, 587(II), 740 i danasve važan primerak iz 1553. (951) god. koji se vodi pod br. 951 i koji po mišljenju A. Olesnickog predstavlja autograf Sururijev, što se mora prihvatiti svakako ne bez ikakve rezerve. Postoje i nekoliko prepisa koji se čuvaju u raznim evropskim bibliotekama¹¹. U svakom slučaju, naš primerak nije najstariji, a fragmentarnost njegova i loš fizički izgled znatno mu umanjuju vrednost tako da se nikako ne može svrstati u izvore prvoga reda.

Ahmed Sudi (Aḥmad Sûdi) je još jedan iz plejade velikih komentatora perzijskih klasika. Uz to, on je još i rodom iz Bosne, tačnije iz Sudića kod Čajniča po čemu je i dobio nadimak Sudi. »Ne postoji ni jedno značajnije djelo na Istoku ni na Zapadu o osmanskoturskoj nauci i književnosti u kome nije spomenut ovaj naučnik, ali isto tako ne postoji ni jedno djelo u kome je dat cjelovit prikaz njegovog života i rada«¹², veli Hazim Šabanović u svojoj biobibliografiji bosansko-herce-

¹⁰ Hasandedeić, H. Katalog arapskih, turskih i persijskih rukopisa, Arhiv Hercegovine, Mostar 1977, 48.

¹¹ Petraček, 386; Flügel, 544; Zettersteen, Die arabischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala, Uppsala 1930 (I) i 1935 (II), 102 (III); Blochet, 3520; Rein, Ch., Catalogue of the turkish manuscripts in the

British museum, London 1888, 1059/60; Smirnov, Manuscripts turks de l'Institut des langues orientales decriés. Saint Petersburg 1897, str. 543; Pertsche, W., Verzeichnis der türkischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin, Berlin 1889, t. 8441/II.

¹² H. Šabanović, Književnost muslimana BiH, str. 89.

govačkih Muslimana koji su pisali na orijentalnim jezicima. Iz njegove biografije nemamo mnogo podataka, pogotovu ne pouzdanih. Navešćemo one osnovne. Sudi se školovao najpre u domovini, a potom je završio više škole u Carigradu i Dijaribekru, gde je slušao predavanja čuvenog muderisa i muftije Muslihudina Larija (umro 1569—977), jednog od najboljih poznavaca perzijskog jezika i književnosti, a na kraju, izvesno vreme, i u Damasku. Posle svršetka škole bio je izvesno vreme muderis u Atmejdin Saraju, gde su se obučavali mladići za visoke državne i dvorske položaje. Od drugih podataka koje donose Bašagić¹³, Sikirić¹⁴ i Šabanović¹⁵, većina nije pouzdana, pa čak ni datum njegove smrti koji je zapravo još i najmanje pouzdan, iako se s razlogom predpostavlja da nije umro pre 8. maja 1598. (2. ševala 1006) god. jer je to datum koji sam Sudi navodi pri kraju teksta svoga komentara na Sadijev »Bustan«.

Poznato je, međutim, i to sasvim pouzdano, da je Sudi pored nekoliko prerada i komentara dela iz arapske gramatike dao i sledeće komentare uz dela perzijskih pisaca: komentar Hafizovog divana, komentar »Bustana« i »Đulistana«, komentar na »Maṭnavī ma'navī«¹⁶ i napokon jedan turski prevod Sadijevog »Đulistana«¹⁷. O vrednosti njegovih komentara postoje dosta oprečna mišljenja. Hadži Kalfa ima o njemu vrlo povoljno mišljenje. Međutim, Mualim Nadži se ne slaže baš u svemu sa Hadži Kalfom nazivajući Sudija »naprasitim učevnjakom« (»fāḍil-i 'anūd«). Nadži mu zamera što pobija sve komentatore »Bustana«, dok u svom komentaru toliko greši — veli Nadži — da je napravio pogrešaka bar koliko svi komentatori skupa, zatim što se »pokazao svojeglav, a kogod tako postupa mora na svakom koraku grešiti« i dalje: »mislim da on to čini kao Bošnjak koji je sebi utuvio u glavu da ima prvenstvo u poznavanju perzijskog jezika«¹⁸. S druge strane, i Sikirić¹⁹ misli da je Sudi vrlo mnogo grešio, više nego svi drugi komentatori, ali mu čak daje prvenstvo u odnosu na ostale jer »njegovi radovi svojom vrijednošću mnogo nadmašuju sve ostale radove ove vrste«²⁰.

Izgleda da mu je ipak najvredniji komentar Sadijevog »Đulistana«, iako je njegov komentar Hafizovog divana, sudeći bar prema broju sačuvanih prepisa, bio najpopularniji. Uostalom, u tom delu koje je ujedno i najčešće komentarisano delo iz perzijske klasične književnosti, on pokazuje i najveću žestinu i upornost u pobijanju mišljenja svojih suparnika — Alija, Sururija, Kafija, Lamija i Šemija. I ovo Sudijevo

¹³ Bašagić, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci, Zagreb 1931.

¹⁴ Š. Sikirić, Sudi kao komentator Sadijina Gulistana, POF, I, Sarajevo 1950, str. 51—67.

¹⁵ H. Šabanović, n. d., str. 89—95.

¹⁶ M. Tahir, Osmanli Mu'ellifleri, 323. Nismo mogli da utvrdimo da li negde

postoji rukopis ovog Sudijevo komentara.

¹⁷ Zasada je poznato da postoji samo jedan prepis ovog prevoda (Karatay, 2209)

¹⁸ Navedeno prema Šabanoviću (n. d., str. 92).

¹⁹ N. d., str. 67.

²⁰ Isto, str. 67.

delo sačuvano je u nekoliko prepisa, a između ostalog, kako je već napred rečeno, i u Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU, gde se čuva pod br. 52.

Taj uzorni primerak osmansko-turske kaligrafije i iluminatorike nije naročito star. Pošto nema prepisivačevih napomena hronološke prirode, može se samo pretpostaviti da je najverovatnije doba njegovog nastanka — kraj XVII ili početak XVIII veka. Nema takođe pouzdanih znakova na osnovu kojih bi se moglo suditi o geografskom poreklu rukopisa, ali se na osnovu zapisa na str. 3a, gde se kaže da je knjiga došla u posed Hadži Muhameda sina vakifa medrese Muhamedija u Jedrenu, može gotovo sa sigurnošću zaključiti da rukopis nije nastao na našem zemljištu. Inače, prepis je načinjen na izuzetno finom, uglačanom, papiru talijanske provenijencije. Veličina: 260/144 mm. Ima 277 folija, bez originalne folijacije — list. 2, 276 i 277 su prazni. Dobro je očuvan. Prepis načinjen lepim talikom, jednom rukom. Ima 31 red na strani. Mastilo: crno i crveno. Iluminiran je na taj način što su duž teksta, a u obliku pravougaonika, izvučene zlatne trake uokvirene tankim crvenim linijama. Na str. 3b i 4a ove trake su udvostručene, dok je u gornjoj trećini str. 3b ostavljen prazan prostor za uobičajenu vinjetu koja nije urađena. Hronogram na str. 275a takođe je opervežen zlatnim ali nešto tanjim trakama. Povez je izuzetno lep, od kartona optočenog smeđom kožom, a iluminiran je raskošno reljefnim ornamentom sa floralnim motivom i pozlatama; ornamenta se nalaze na koricama i na poklopcu. Po ivicama korica utisnuta je pletenica takođe u zlatu. Hrbat je načinjen od debele kože.

Pisano sa izvesnom dozom nipodaštavanja i netrpeljivosti prema ostalim komentatorima Sadijevog »Đulistana«, ovo delo je vrlo mnogo korišćeno, ali uprkos toj činjenici nije se sačuvalo u tako velikom broju prepisa. Najviše rukopisnih primeraka ovog dela ima u GHB u Sarajevu i oni nose signature: 403, 576, 648, 741, 2385 i 2535. Rukopis br. 576 je nastao 1741 (1154) god., a preciznije hronološke podatke o ostalim rukopisima iz ove biblioteke ne posedujemo. Rukopis br. 470 iz OI predstavlja jedan nedatiran prepis Sudijevog komentara, a br. 1421, koji takođe predstavlja isto delo, datiran je 1621. (1031) god. Prema tome, stariji je od ostalih datiranih primeraka, a po svemu sudeći i od našeg prepisa koji smo stavili najranije u drugu polovinu XVII veka. Međutim, svi prepisi i verzije jednog dela mnogo manje znače ukoliko je delo doživelo štampana izdanja, pogotovu ako se radi o kritičkim izdanjima, a Sudijev komentar pojavio se — iako ne u kritičkom izdanju — još 1833—4. (1249) god. u Carigradu.

Mustafa Šemi (Muştafâ Şem'î) iz Prizrena je još jedno poznato ime među piscima XVI veka koji su u istoriju turskog spisateljstva ušli zahvaljujući svojim komentarima perzijskih klasika. Međutim, uprkos velikoj popularnosti njegovih komentara, oko njegovog pravog imena, pa čak i oko njegovog pravog identiteta, ne slažu se mnogi njegovi biografi. Njegovo ime nema u islamskim enciklopedijama. Razli-

čiti autori navode različite podatke o njemu. Ismail Paša²¹ ga naziva: Muṣṭafâ Ćelebî b. Muḥammad aš-Šam'î ar-Rûmî, dok njegovu smrt stavlja u godinu 1596. (1005.). M. Suriya se sa njim slaže u datumu Šemijeve smrti, ali ga naziva samo: Šam'î Ćelebî. Rieu, međutim, navodi²² da je Šemi umro posle 1600. (1009) godine. Karatay u svom katalogu²³ navodi (ne znamo prema kom izvoru) da je Šemi umro 1591. (1000) godine. No, izgleda da je Rieu najbliži istini jer se godina 1600. nalazi upisana u tekstu njegovog komentara na Džamijevo delo »Subḥat' ul-abrâr«.

Izvesno je, međutim, da se u svim slučajevima radi o jednom piscu — Mustafi Ćelebiji iz Prizrena, više poznatom po pseudonimu Šemi, pesniku, komentatoru, prevodiocu. Dosada je utvrđeno da je Šemi napisao komentar na »Mesneviju« Dželaludina Rumija, čiji se »Behâristân« i »Subḥat' ul-abrâr« Abdurahmana Džamija, »Đulistan« Sadija i komentare čiji se rukopisni primerci, između ostalog, nalaze i u Arhivu SANU — Feridudin Atarove »Pend-name« (»Šarḥ-i Pend-nâme«), br. 55 i Sadijevog »Bustana« (»Šarḥ-i Bûstân«), br. 43.

Sadijeva didaktična poema, napisana 1257. (655) godine u Širazu u deset poglavlja, »Bustan«, poznata je bila Turcima još 1354. (755) godine u prevodu Taftazanijevom (umro 1390—792). Potkraj XVI veka Turci su imali Sudijeve i Šemijeve komentare ovome delu koje u najstarijim rukopisnim primercima nosi naslov »Sa'dî-nâme«. Važno je napomenuti da je ovo delo i na zapadu izazvalo živo interesovanje. Barbier de Maynard je 1880. godine objavio u Parizu francuski prevod, a Konstantin Čajkin 1935. godine ruski prevod »Bustana«. Takođe su poznate nemačke i engleske recenzije. Šemijev komentar ovome delu smatra se uzornim, pogotovu što se pored njega i nekog anonimusa²⁵ kao komentator ovoga dela pominje još jedino Sudi i što je on (taj komentar) sačuvan u neznatnom broju primeraka. Utoliko je važniji prepis toga komentara koji se čuva u Arhivu SANU.

On je nastao meseca februara 1587. (rebiulevela 955) godine najverovatnije u Mostaru, jer se prepisivač potpisao imenom Muṣṭafâ b. Iskender al-Môstârî. Prepisivanje je izvršeno na papiru 195/111 mm. 258 listova rukopisa nemaju originalnu folijaciju, a listovi 9—16, 220—225 i 133—140 su rasuti. Ceo primerak je ispisan talikom, jednom rukom, sa kolonama od po 21 red na strani, koje su opervežene linijama izvučenim crvenim mastilom koji, pored crnog, u tekstu retko srećemo. Rukopis nema dekorativnih elemenata, međutim, na marginama ima glosa i kustoda. Povezan je kartonom optočenim smeđom kožom koja je po sredini korica ukrašena reljefnim ornamentom sa floralnim motivom. Nema poklopca. Na str. 2a nalazi se ovalni pečat jednog od bivših

²¹ Ismail Paša, *Asmâ al-muallifin*, Istanbul 1951—55, II, 438.

²² Rieu, 154.

²³ Karatay, str. 76.

²⁴ Karatay, II, 2176—21289.

²⁵ Na primer u rukopisima br. 923 i 1562 u GHB.

²⁶ Karatay, II, str. 76 i 77.

vlasnika knjige, Saliha sina Šabanovog, koji je otisnut na dva mesta i dva takođe ovalna pečata nečitljiva. Na str. 258b je pečat stilizovan u obliku cveta sa imenom Ibrahima sina Šabanovog. Rukopis ima kolofon.

Lako se ovaj rukopisni primerak Arhivu SANU može uporediti sa ostalim, inače retkim, prepisima ovog Šemijevog komentara. U BMTS, na br. 2212—2214, nalaze se tri primerka ovog dela, od kojih je prvi nedatiran, drugi iz 1582. (990), a treći iz 1584—5. (992) godine (26). Dakle, dva primerka koja su vremenski bliska autografu, bliža nego što je naš rukopis. Rukopis br. 18 u OI u Sarajevu jedan je od prepisa Šemijevog komentara datiran 1609. (1018) godine i s njime br. 3976 koji pada takođe u XVII vek. I brojevi 754 i 1585 iz OI predstavljaju prepise istog dela ali ovi nisu datirani. Jedan raniji prepis iz 1594. (1003) godine nalazi se u GHB pod br. 5298, a pod br. 1630 nalazi se u toj biblioteci jedan nedatirani rukopis. I Orijentalna zbirka JAZU čuva jedan primerak Šemijevog komentara »Bustana« (br. 977) i taj je prepis datiran 1573. (981) godine, no to je najverovatnije godina u kojoj je Šemi završio svoj komentar, a ne godina prepisivanja. Pa iako su pomenuti rukopisi uglavnom stariji, zapravo s kraja XVI i početka XVII veka (među ove spada svakako i rukopis Arhiva SANU), neće biti lako da se ustanovi autentičan tekst Šemijevog komentara, pošto su svi rukopisi, ne izuzimajući ni rukopis Arhiva SANU, prepuni nekakvih sholija, marginalnih i interlinearnih, tako da se istraživač mora zapitati jesu li to ispravke, dopune ili samo usputna zapažanja ili napomene, potiču li one od autora, prepisivača ili nekoga ko je knjigu koristio itd.

Ako je ovo teško uraditi sa Šemijevim komentarom »Bustana«, koji je sačuvan u neznatnom broju prepisa, biće svakako još teži i složeniji zadatak da se ustanovi prvobitni tekst njegovog komentara na delo Feridudina Atara pod naslovom »Pen-nama«, komentara koji se radije naziva »Seadet-namom« (»Sa'âdet-nâme«), ili »Knjigom o sreći«, sačuvano u prilično velikom broju primeraka.

Između ostalog, jedan primerak toga komentara pohranjen je u Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU.

Prepis ovog teksta (u rukopisu naslovljenog »Seadet-namom«) načinio je 'Utmân Bôsnavî az-Zağôravî Kiliç-zâde 1806. (1221) godine u nepoznatom mestu. Papir je nešto požuteo; Listovi 3—14 i 56—69 docnije su interpolirani; dimenzije 122/192 mm. Ima svega 69 lista bez originalne folijacije. Tekst je prepisan ne naročito dobrim, a u interpoliranom delu jako lošim, nesihom sa 20—30 redova na strani. Mastilo je crno i crveno. Ima kustoda i nekih sholija na marginama. Nije iluminiran. Povezan je docnije bez poklopca. Na str. 2a ima potpisâ (verovatno bivših vlasnika knjige) Husejna sina Ibrahimovog iz Isa-zadeove mahale (mesto nepoznato) i derviša Alija sina Alijinog iz ...? Ima kolofon.

S obzirom na pozno vreme prepisivanja, fragmentarnost i lošu estetsku stranu ovoga rukopisa, možemo reći da je on potpuno zanemarljiv u čitavom nizu sačuvanih prepisa Šemijeve »Seadet-name« koja je, po onome što će se videti iz pregleda podataka o tim prepisima, bila izuzetno popularna upravo u našim krajevima gde je svakako odigrala važnu ulogu u širenju islamske kulture i prosvete. Samo o zbirci OI postoje 13 prepisa ovog Šemijevog komentara, a ovde ih navodimo po hronološkom redosledu: br. 201 iz 1612., br. 3877 iz 1618—19., br. 3716 iz 1625., br. 1017 iz 1627., br. 2626(II) i br. 4860 iz 1637., br. 2 i br. 1593 iz 1639—40., br. 1591 iz 1656., br. 1594 iz 1755., br. 1587 iz 1766., br. 317 iz 1844. god. kaogod i nedatirani: br. 2710(III). U Orijentalnoj zbirci JAZU takođe se nalazi nekoliko prepisa »Seadet-name«: br. 863 iz 1626., br. 838(I) iz 1605., br. 742 iz 1736. i nedatiran rukopis br. 1090. Po jedan prepis se nalazi u GHB²⁷, u Arhivu Hercegovine²⁸ i u Beču²⁹.

U Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU, pored svih navedenih rukopisa što smo ih svrstali u grupu komentara perzijskih klasika, nalazi se još jedan fragment koji takođe može da podleže pomenutoj klasifikaciji. To je fragment nekog komentara pisanog turskim jezikom, kome nedostaje veći deo na početku. Ovaj fragment nalazi se u kodeksu br. 130, na naknadno paginiranim stranicama 1a—52b. Ni prepisivač, ni vreme prepisivanja, ni autor nisu poznati. Prepis je odista loš i »neuk«, svakako ne stariji od početka XIX veka. Ovaj adespotni fragment je turski komentar na nekakvo perzijsko delo u stihu, didaktičko-moralističkog i verskog karaktera. Ko je autor ovoga dela (komentara i osnovnog teksta) nismo mogli utvrditi ni na osnovu teksta niti na osnovu beležaka u rukopisu.

II — *POEZIJA I LEPA KNJIŽEVNOST*. U prethodnom odeljku imali smo posla sa rukopisima koji pripadaju takvoj jednoj oblasti turske literature koju čine dela sa manjom umetničkom i estetskom vrednošću, kao što su komentari. Oni nikako ne mogu stajati rame uz rame sa delima lepe književnosti i poezije kakva je recimo turska poezija XV veka. Ako nešto i zaslužuje posebnu pažnju kod ovih komentara (koji više pripadaju nekoj vrsti filološke kritike i analitike, kao uzdanica osmansko-turskog prevodilaštva), to su ona komentarisana dela, tj. perzijska poezija. Što smo se na rukopisima koji predstavljaju tu literaturu nešto duže zadržali u prethodnom odeljku, razloge treba tražiti u srećnoj okolnosti što su se u Arhivu SANU stekli sve sami biseri među prepisima, arheografski i istorijski vrlo vredni i zanimljivi primerici. Međutim, u odeljku koji sledi stvar stoji sasvim obrnuto. Rukopisi u kojima je zastupljena poezija i lepa književnost ne mogu se nikako svrstati u red književnih izvora dostojnih neke naročite pažnje istraži-

²⁷ Dobrača, str. 460.

²⁸ Hasandedić, str. 29.

²⁹ Flügel, III, str. 416.

vača, ali su u tim rukopisima prisutna dela čiji su tvorci — razume se ne svi — takvi briljantni predstavnici turske književnosti kao što su Ali Šir Nevai i Šejhi.

Poezija i uopšte lepa književnost bile su one oblasti duhovnog stvaralaštva koje su se kod Turaka Osmanlija vrlo mnogo negovale. U početku svoje istorije, u seldžučkoj i ranoosmanskoj episi, kada je uticaj perzijske i arapske kulture već bio preovladao, a da još nije postao destruktivan, dakle sve do početka XVI stoleća i velike ekspanzije državne i političke moći Osmanskog Carstva, književnost je postala jedna od osnovnih manifestacija duhovnog i intelektualnog života u Turaka. Velike teme i motivi iz staroperzijske, arapske, a preko njih i iz staroindijske književnosti, pretočeni su i izliveni u trajne spomenike koji će još dugo svedočiti o vremenima izvanrednog procvata književnosti kod Turaka, u prvim decenijama obrazovanja i postojanja njihove države. Kao ranije kod Arapa, Perzijanaca, pa i kod drugih istočnih naroda, tako se i kod Turaka bavljenje književnošću smatralo uzvišenim, takoreći božanskim, pozivom, verovalo se da pisanje stihova može biti privilegija samo proročanski nadahnutih ljudi, genija, a ne, tako retko njihova se moć izjednačavala sa državnom i političkom moći. Tako je pri prvome svom koraku turska književnost bila zaodnuta božanskim velom ispod koga se nazirala socijalno-ekonomska i klasna košuljica. Uzvišene teme iz istočnih epopeja, o junaštvu i ljubavi careva i carevića (retko kada i običnog čoveka), preuzimani su na taj način što je skelet tih priča ostajao uglavnom nepromenjen, dok je njihovo tkivo samo poprimalo boju novih socijalnih, ekonomskih, verskih i političkih predrasuda. Ali, ovo doba je ipak darovalo takvu književnost koja je mogla da izdrži i najstrožija poređenja sa velikim književnostima Istoka, ma koliko bila zavisna od njih.

Tek ono što će se u turskoj književnosti dogoditi docnije, u XVI, XVII i XVIII veku, pod naletom sila kanonizacije i destrukcije, dovešće dotle da se već formirano i zrelo književno stvaralaštvo stavi na sporedniji kolosek istorije. Nazadna versko-politička strujanja koja su postojala sve snažnija što je više slabila ekonomska i politička moć carstva, uzburkala su more turske književnosti iz doba njenog najvećeg procvata i dovela dotle da ta književnost padne sa one visine na kojoj je dotle stajala, da poprimi tamne boje moralističko-teološke literature, da se velikim svojim delom svede na versko-odbranaški i pobožni žanr. Što je ta literatura ipak bila tako popularna u Osmanskom carstvu, razloge treba tražiti u čvrsto organizovanom sistemu prosvete, obrazovanja i vaspitanja koji je kroz dugi vremenski period bio diktiran od strane vodeće uleme, iz centra državne i političke moći, dakle, u široko postavljenoj mreži takozvanog ideološko-političkog i verskog odgoja, što je sve uticalo na formiranje takvog književnog i umetničkog ukusa.

Ovaj momenat je za nas veoma važan jer nam pomaže da damo odgovore na pitanja koja se postavljaju prilikom posmatranja i istra-

živanja književnih rukopisa pisanih na turskom jeziku, a u prvom redu u pogledu strukture književnih dela koje u ovim rukopisima nalazimo. Naime, u većini orijentalnih zbirki preovlađuju rukopisi teološko-mističističkog karaktera, upravo ona literatura koja je nastala ili bila popularna u ovom poznijem periodu istorije osmansko-turske književnosti. Jedino su zbirke orijentalnih rukopisa koje se nalaze na Zapadu, nešto bogatije delima iz oblasti lepe književnosti i to uglavnom iz razloga što su one bile formirane većinom od kolekcija bivših evropskih kolekcionara koji su orijentalne rukopise birali po evropskim merilima i evropskom književnom i umetničkom ukusu. Većina jugoslovenskih zbirki, a s njima i Orijentalna zbirka Arhiva SANU, nisu imale tu sreću da budu formirane od takvih kolekcija³⁰ tako da su čisto književni rukopisi u njima prava retkost.

U zbirci Arhiva SANU nekoliko je takvih književnih rukopisa koji prema rukopisima iz drugih oblasti, a najviše onih bliskih verskim znanostima, čine jedan sasvim zanemarujući deo. Od autora XV veka prisutni su Ali Šir Nevai ('Ali Šir Navâ'i) sa svojom malom »Petorkom« (»Hamsa al-mutaḥayyirîn«) koja u stihu i u prozi obrađuje biografiju persijskog pesnika Abdurahmana Džamija (br. 56), Šejhi (Mevlânâ Yûsuf b. Sînân Germiyânî) sa poznatom turskom verzijom speva »Husrev i Širina« (»Husrev ve Šîrîn«), (br. 92), potom Fazil Enderuni (Fâdil Huseyn Enderûnî), sa svojom glasovitom poemom pod naslovom »Zenân-nama« (»Zenân-nâme«) br. 82, Mehmed Altiparmak (Maḥmad b. Muḥammad Altîparmâq), sa svojom didaktičko-verskom kasidom, inače u svoje vreme jako popularnom (br. 95, II), kao i drugi poznati ili anonimni autori, u zbornicima (međžuama) br. 51, 73 (III, V, IX), 74 (XIII), 85, 95 (IV), 107 (III), 113 (VI—VII), 138, 147 (IV, VI, VII, VIII, IX), 187 i 194.

Šejhijevo delo »Husrev i Širina« je romantična priča o strastnoj ljubavi sasanidskog vladara Husreva Perviza prema dražesnoj princezi jermenskoj, Širini, zaljubljenoj u Ferhada, koja se gradi na spretno iznijansiranim sentimentalnim zapletima, sa vazda prisutnom orijentalnom tragikom koja ljubav čini bolnom, ali i uzvišenom, plemenitom i lepom. Pesničku obradu ove persijske narodne priče dali su najpre perzijski klasični pesnici, Nizami (1141—1203) i Amir Husrev Dihlavi, ali je docnije, kako ova narodna tako i ona umetnička verzija, bila preuzeta i od Turaka i među njima, zapravo, doživela nezapamćen uspeh. Prvu stihovnu tursku verziju dao je Fahri već 1367. godine, a u XV veku najpre Šejhi, pa potom i Ali Šir Nevai.

Šejhi (...?—1431), što je ustvari pesničko ime Jusufa Sinana Kermijanija (Germijanija), koji je sa svojom »Knjigom o magarcu« (»Har-nâme«)³¹ u istoriji turske književnosti, sve do modernog doba,

³⁰ Osim, naravno, zbirke Arhiva Hrvatske koja je formirana iz kolekcije barona Otenfelsa.

³¹ D. Tanasković, Šejhijeva »Pesma o magarcu«, Anali Filološkog fakulteta u Beogradu, 11, Beograd 1974, str. 203—215.

ostao upamćen kao jedini pravi predstavnik alegorično-satirične literature, preuzeo je skoro doslovce persijsku verziju »Husreva i Širine« od Nizamija. Ovo delo on je napisao 1421. i 1429. godine, na dvorovima Murata II (kome je ovo i posvećeno) u Kitahiji i Jedrenu. Sastavljeno je od 6944 distiha (bejta), koji čine različite vrste pesama od kojih se sastoji ep: dua, munadžat, nat, tevhid, gazel, mesnevija, kasida, mersija, terdži bend i druge. Najbolji delovi ovog romantičnog epa su gazeli o čudnom ljubavnom trouglu između Husreva, Ferhada i Širine, a njih ima ukupno 26. Pisano je metrikom aruza sa paradigmama: mafâ'îlun, mafâ'îlun, fa'ûlun.

Rukopisni primerak »Husreva i Širine«, koji se nalazi u zbirci Arhiva SANU (br. 92) potiče verovatno iz XVI ako ne iz prve polovine XVII veka. Prepisivač teksta ostao je anonimn pošto se nije sačuvao kraj teksta gde bi mogao biti kolofon. Iz korica je takođe ispao jedan broj listova i to između naknadno obeleženih listova 48—49, 40—41 i 70—71. Broj izgubljenih listova po svemu sudeći nije tako velik, a od sačuvanih ima ukupno 85 lista, razmere; 210—140 mm. Nastalik i talik urađeni su jednom rukom, crnim i crvenim mastilom. Dekorativnih elemenata nema, ali ima glosa na marginama i kustoda. Primerak je nedavno restaurisan.

Dosada je sačuvano više rukopisnih primeraka ovog Šejhijevog dela, a najviše u Narodnoj biblioteci u Parizu³², ukupno 14 primeraka. U BMTS u Carigradu čuvaju se tri rukopisna primerka ovog speva³³ od kojih je jedan prepisan 1525—6. (932) godine. Po jedan primerak našao se u zbirkama: OI u Sarajevu (br. 3842) i bečke dvorske biblioteke³⁴. Svi sačuvani prepisi su uglavnom dosta stari: najveći broj potiče iz XVI veka. Delo je štampano u Carigradu 1964. godine.

»Hamsa al-mutahayyirîn« je jedno od mnogobrojnih dela najvećeg čagatajskog pesnika Ali Šir Nevaija (1441—1501) koje je posvećeno ličnosti perzijskog liričara Abdurahmana Džamija (1414—1492). U tom malom i, u poređenju sa ostalim Nevaijevim pesničkim delima, daleko manje značajnom sastavu, u kome se prepliću poezija i proza, stvarnost i fantazija, opisuje se kako život tako i delo Džamijevo. Njime je Nevai hteo da oduži svoj lični dug ne samo prema ovom perzijskom pesniku, njegovom nešto starijem savremeniku od koga je mnogo naučio, nego i prema celoj perzijskoj klasičnoj poeziji, izvoru njegovog pesničkog nadahnuća. Koliko je Ali Šir Nevai bio zavisn od perzijske poezije i koliko je on njoj dugovao, može se videti ukoliko se pogleda njegova velika »Petorka« koju je Nevai spevao neposredno ugledajući se na Persijanca Nizamija, preuzevši sadržinu i naslove svih pet epizoda njegove »Petorke« (»Hayrat'ul-abrâr«, »Ferhad ve Širîn«, »Leylâ ve Meğ-nûn«, »Iskender-nâme« i »Bahrâm Gûr-nâme«). Ali ne samo u »Hamsi«, štampanoj u Hivi 1880. i Taškentu 1904. godine, već i u drugim pesničkim sastavima Ali Šira dominantan je perzijski uticaj: »Hazâ'in al-ma'ânî«

³² Blochet, a. f. 322—326, 328—330, 363 i S. 353, 373, 523, 614, 616.

³³ Karatay, 2267—2269.

³⁴ Flügel, I, 617.

(takođe veliko delo od 55 000 stihova, na primer, a da ne govorimo o tome da je on spevao jedan divan od celih 12 000 stihova na perzijskom jeziku i da je njegovo teorijsko delo »Mîzân al-avzân«, u kome je izložio teoriju aruzke prozodije primenjene u turskom pesništvu, napisao pod snažnim utiskom pesništva perzijskog). No, ipak je »Ĥamsa al-mutaĥayyirîn« napisana sa manje one pesničke snage i privlačnosti od ostalih njegovih dela. Zato je ovo njegovo delo manje bilo poznato i cenjeno i od strane njegovih savremenika i od docnijih njegovih kritičara i biografa koji ga kadšto čak i izostavljaju.

Prepisivači su ga takođe zaobilazili češće nego što je to bio slučaj sa drugim Nevaijevim delima. Zasada nam je poznato da postoje još samo tri prepisa ove Nevaijeve »Petorke« i to dva prepisa u BMTS³⁵ u sastavu medžmuâ koje nose zajednički naslov »Kulliyyât-i Nevâ'î«. Jedna od ove dve medžmue prepisana je još za života pesnikovog, 1494—5. (900) godine, od strane sultana Ali al-Mašhadîja i bez sumnje je to i najstariji sačuvani primerak ovog Nevaijevog dela.

Rukopis Orijentalne zbirke Arhiva SANU br. 56 još jedan je, dakle, primerak za sravnjivanje i prečišćavanje teksta Nevaijeve male »Hamse«, ali on nije naročito lep jer je pisan lošim rukopisom (što, najčešće, ne mora biti od naročitog značaja) i nije naročito star, pošto se na osnovu spoljnih znakova može gotovo pouzdano zaključiti da mu starost ne prelazi granicu od 200 godina (što opet ne mora biti toliko relevantno kada se postavlja pitanje autentičnosti teksta). Međutim, mora se imati u vidu da je tekst u rukopisu BMTS prepisan za vreme pesnikovog života i to na sultanovom dvoru što nas učvršćuje u uverenju da je taj tekst sravnjen s originalom ili sa nekim primerkom bliskim originalu.

Prepisivač rukopisa u zbirci SANU je anonimn. Prepisano je zajedno sa perzijskim delom Hasan ibn Muhameda pod naslovom »Anîs al-'Uššâq« (str. 1b—34—). Prepis sadrži ukupno 66 str. teksta (ili str. 38/2a—70b) bez originalne folijacije. Prepisano stilom nesih koji mestimice prelazi u talik, sa crnim (i tu i tamo crvenim) mastilom. Ima kustoda. Rukopis je prepovezan. Nedostaje kraj teksta.

Od poznatijih turskih pesnika prisutan je u Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU i Fazil Husejn Enderuni (Fâđil Ĥuseyn Enderûnî, umro 1810. godine) sa svojom čuvenom poemom pod naslovom »Zenan-nama« (»Zenân-nâme«). Ova poema govori o ženama raznih naroda sveta (njih 35). Za nas je interesantna zbog toga što je jedan od stihovanih sastava u tom delu posvećen ženama iz Bosne. I ostala Enderunijeva dela, a iznad svega njegova »Ljubavna sveska« (»Defter-i 'aşq«), inspirisana su pesnikovim pustolovnim odnosom prema lepšem polu. Oslobođen od izvesnih predrasuda društva i vremena u kom je živeo, predrasuda kako u odnosu prema ženama tako i u odnosu prema životu uopšte, Fazil Husejn Enderuni — svojom »Knjigom o ženama«, svojom

³⁵ Karatay, 2296—2297.

»Ljubavnom sveskom«, svojim divanom i drugim pesničkim sastavima — dao je jedno celovito i zaokrugljeno esničko delo koje ipak nije lišeno formalističkih predrasuda nešto starije turske poezije i njegovih neposrednih uzora: Nefija, Nabija, Nedima, pa čak, recimo, i Sabita Užičanina. Njegova »Knjiga o ženama« bila je najomiljenije štivo njegovih čitalaca. Zbog toga je bila poznata ne samo u granicama Osman-skog carstva nego i van njih. Godine 1879. ovo delo je preveo na francuski jezik i u Parizu ga objavio M. Decourdemanché pod naslovom »Le livre des femmes«. Prvo (litografisano) izdanje njegove »Zen-an-name« izišlo je u Carigradu 1838. godine, a 1869. godine bilo je preštampano zajedno sa »Defter-i 'aşq« i Sumbulzade Vehbijevim »Şevk-engizom«. Do danas se pojavilo više njegovih izdanja.

Međutim, i pored toga što je delo štampano, sačuvao se izvestan broj prepisa koji najčešće potiču iz početka XIX veka, a pre njegovog litografisanja 1838. godine. Jedan rukopis u BMTS³⁶ nastao je 1793—4. (1208) godine i u njegovom sastavu je samo »Zen-an-nama«. Drugi rukopis iz iste biblioteke³⁷ sadrži i »Huban-namu« (Hûbân-nâme), no on nije datiran. Rukopis OI br. 3950 sadrži tri Enderunijeva dela: 1. »Defteri aşk«; 2. »Zen-an-nama«; 3. »Çengi-nama« (»ceng-i-nâme«), a prepisano je u Sarajevu iste godine kada je izišlo litografisano izdanje — 1838. Postoje i prepisi istog dela u Hedivskoj biblioteci u Kairu³⁸, u Britanskom muzeju³⁹ i Orijentalnoj zbirci Narodne i univerzitetske biblioteke »Kliment Ohridski« u Skoplju⁴⁰.

Naš rukopis potiče verovatno iz početka XIX veka. Prepisivač mu je nepoznat. Prepisano je na debljem potamnelom papiru, crnim i delimično crvenim mastilom, kaligrafskim stilom talik sa elementima nesiha. Ima kustoda i mestimice marginalnih beležaka. Svezak je bez poveza sa ponekim rasutim listom.

Pesma koja se odnosi na Bosanke (»Der Beyân-i zenn-i Bôšnâk«) nalazi se u rukopisu na str. 16b—17a i ima osam distiha.

Kao književni izvori mogu posebno biti zanimljivi zbornici različitih dela: Turci ih nazivaju medžmuama, zapravo svaštarama. U njima se često nađe, pored hronoloških i istorijskih zabeleški, i poneka pesma, slučajno zabeležena, koja ponekad može biti unikat ili autograf. Ove zbirke, zbornici, medžmue, codex miscellaneusi, mogu katkad biti i prave antologije poezije ili hrestomatije književnih tekstova, načinjene specijalnim povodom i za specijalne prilike, premda su najčešće sastavljene spontano bez ikakvog povoda.

Među velikim brojem takvih kodeksa u Arhivu SANU gotovo da nema ni jednog koji se sastoji od čisto književnih, tj. pesničkih dela: većina je sastavljena od mešanih sastava.

³⁶ Isto, 2602.

³⁷ Isto, 2601.

³⁸ Fihrist al-kutub at-turkiyya, Kairo 1888, str. 144.

³⁹ Rieu, 205a.

⁴⁰ Rukopis br. 42.

Medžmua br. 51 predstavlja jedan takav rukopis koji se može smatrati čisto književnim. To je jedan izbor različitih pesama turskih pesnika pre 1656. godine (tada je ovu medžmuu učinio Murteza đak Dživrijin, na 38 lista bez folijacije, 176/97 mm, pismom talik, sa dve kolone na strani od po pet distiha, sa glosama i kustodama). Sa najvećim brojem pesama zastupljen je u ovoj medžmui Muhibi (str. 3b—18a), a ima i stihova Atajja, Šemija, Beharija, Hifzija, Hajretija, Hajalija, Nedžatija, Hilalija, Firakija, Zulfija, Jahja-efendije, Revanija i Nesimija.

Nekompletna beležnica br. 194 ima 21 rasuti list na kojima su u XVII a možda i u XVIII veku ubeleženi stihovi Atajja, Dživrija, Arif-efendije, Nabija, Nefija, Nuriya, Nadirija, Lamija, Safija, Ruhija i drugih.

U beležnici br. 187 koja ima većinu praznih listova, zabeležena su, ipak, tri kompletna sastava u stihu — destana — i jedan nekompletnan. Na str. 36—40a zabeležen je »Destân-i Geyik« koji ima ukupno 99 distiha. Na str. 40a—41b zabeležen je »Destân-i Gügercin« sa 33 distiha, na str. 41b—42b — »Destân-i Ibrâhîm 'aleyhi's-selâm« sa 15 distiha, a na str. 43b—44a — fragment nekog destana koji sadrži 17 distiha.

Rukopis br. 85 je jedna beležnica (cönk) sa književnim sastavima, međutim, pored turskih sastava, u njoj ima i nekih kasida na arapskom jeziku. Na str. 2a—30b zapisana je manja zbirka turskih pesama, rukom potpisanog Ahmed Derviša, pesnika. U ovoj zbirci ima najviše ljubavnih pesama (gazela), no ima i ilahija, turkija, rubajja i giftova. Iza ove zbirke, u istoj beležnici, na str. 43b—45a dat je interlinearni turski prevod jedne Tantaranijeve kaside na arapskom jeziku.

Turski pesnik Ibrahim Haki Erzerumi (Ibrâhîm Haqqî Erđerûmî, umro 1772. ili 1781. godine) prisutan je u ovoj zbirci (br. 113, str. 98b—29b) sa svojom kasidom pod naslovom »Qasîda-i Hudâ« — pobožnom poemom na turskom jeziku sročenom u 116 dvostihâ. Na str. 89a ovoga rukopisa neki anonimus, a najverovatnije je to prepisivač, spevao je tri bejta Erzerumiju gde je pomenuta godina 1756—7 (1170) kada je on spevao svoju »Marifet-namu« (delo koje je u svoje vreme bilo jako popularno, o čemu svedoče brojni rukopisni primerci i nekoliko štampanih izdanja)⁴¹.

Najzad, i jedan naš zemljak, Abdulkerim Defterdarević, zvani Zuhdi (Zuhdî Abdulkerîm Defterdâr-zâde), ostavio je nekakvog traga u osmansko-turskoj književnosti sa nekoliko stihova koji se mogu naći u njegovoj medžmui u Orijentalnoj zbirci Arhiva SANU pod br. 147. Neke podatke o ovom Bosancu daje Šabanović⁴². Po njemu, Zuhdi se rodio u Sarajevu, pripadao je porodici sarajevske uleme i kadija (otac mu je bio

⁴¹ Bulak 1835 (1231), Kazan 1845 (1261), Istanbul 1877 (1294) i 1892—3 (1310).

⁴² Šabanović, n. d., str. 584—585.

sarajevski muftija Muhamed Emin-efencija). Prema podacima kojima raspolaže Šabanović Zuhdi je autor jednog od dva hronograma na nišanu Mehmed Rizai Mutevelića, dva bejta zabeležena u kodeksu OI br. 2932, gol. 114b, pod naslovom »Defterdârî-zâde Zuhdî sâylemiş«. Sada, međutim, rukopisni kodeks Arhiva SANU još više potkrepljuje reči nekoga Hlima, isklesane u hronogramu (hronostihu) na nekadašnjem Zuhdijevom nišanu (uništenom pre 1943. godine): »... bijaše pjesnik...«⁴³. Sasvim je izvesno da je ovaj Zuhdi autor stihova koji se nalaze na str. 66a—67a, tj. na str. 66a: hronogram muteselima Muhammed Fadil-paše; na str. 66a: hronogram smrti Ahmed Rizai Mutevelića koji hronogram pominje Šabanović⁴⁴; na str. 66b—67a: hvalospev bosanskom veziru Halil Ćamil-paši (»Medħiyye-i muşîr-i Bôsna«) sa 23 bejta. Sve ovo je zabeleženo rukom Abdulkerim Zuhdija Defterdarevića.

Nije redak slučaj da se u međzmuama i u orijentalnim rukopisima druge vrste naiđe na dela kojima nije označen autor ili nije zabeležen naslov. U stručnoj nomenklaturi, prilikom deskriptivno-analitičke obrade rukopisa, takva dela označavaju se kao anonimna ili adespotna. Nekada se bibliografskom i tekstološkom ekspertizom rukopisa može utvrditi (i najčešće se utvrđuje) tačan naziv dela ili tačno ime njegovog autora, ali u izvesnim slučajevima, a naročito ako se uza sve to još radi i o fragmentima, nije moguće doći do ovih podataka.

U Arhivu SANU ima nekoliko književnih rukopisa ili dela u sastavu međzmuama kojima se ne može tačno utvrditi autor ili naslov, a na osnovu postojećeg teksta ili podataka koji se nalaze u rukopisima.

Rukopisni zbornik br. 73 sadrži tri književna sastava na turskom jeziku, kojima nije dat naslov niti ime autora. Na str. 26b nalazi se jedan manji pesnički sastav od 12 distiha čiji svaki polustih predstavlja po jedan hronogram; objašnjenje o načinu izračunavanja datuma u ovoj pesmi nalazi se na narednoj strani i dao ga je verovatno sam autor. Na str. 42b—46a zabeležen je jedan kratak prozni sastav u kome se govori o putovanju nekoga derviša Abdulaha u Perziju i njegovom sretanju sa perzijskim pesnikom Hafizom. Nije dat ni naslov ni ime autora ovoga spisa koji očigledno nije napisan u duhu sholastike i misticizma, već prosto i jednostavno, u stilu usmenih narodnih kazivanja kao što je recimo i pripovetka o kadiji i lopovu koja je takođe zabeležena u ovoj međzmuu na str. 12b—18a. Ova pripovetka o kadiji i kradljivcu zapisana je na turskom jeziku, sa primerka kojeg je posedovao — kako se navodi na str. 18a — ćehaja Mustafa-aga, 1744. (1157) godine.

Anonimne pesničke sastave imamo još u tri rukopisne knjige: u rukopisu br. 74, na str. 141b—144b imamo jednu kasidu 49 distiha, prepisanu 1698—9. (1110) godine; u rukopisu br. 107, na str. 38a—43a, jednu glosu uz nekakvu mističnu mesneviju od 17 distiha, posvećenu sultanu Mustafi II, a u rukopisu br. 138, str. 2b—10a, jedan mevlud,

⁴³ Isto, str. 584.

⁴⁴ Isto, str. 584.

takođe bez autora, od 144 distiha, prepisan (ako nije i sastavljen) u XIX veku.

Arhiv je nekada posedovao i jedan izvanredan primerak Ahmed Jazidžiolglovog dela pod naslovom »Anvâr al-‘Âšiqîn«, ali je ovaj nestao za vreme rata.

III — *TURSKA LEKSIKOGRAFSKA DELA U STIHU*. U arapskoj književnosti klasičnog perioda razvila se jedna posebna vrsta literature koja sa umetničkom literaturom nema baš mnogo čega zajedničkog, ali se ipak ponekad izučava kao njen sastavni deo. To je slikovana ili rimovana proza — »sağ‘«, kao i proza u stihu. Ova vrsta književnog stvaralaštva zabeležena je i u istorijama književnosti drugih naroda, no ona nije nikada bila izraz dobroga umetničkog i estetskog ukusa jedne nacionalne književnosti već je najčešće dovodila do njegove dekadencije. Od Arapa su tu književnost preuzeli Perzijanci i dali joj svoje nacionalno obeležje, a od njih zajedno učili su Turci koji su se pokazali vernim ali ne baš i dostojnim sledbenicima. Ako su Arapi bili njeni tvorci i uza sve to dali još i enciklopedijske primerke rimovane proze i proznih sastava u stihu, ako je kod Perzijanaca ona doživela kakva-takva, no ipak uspela podražavanja, kod Turaka je ona bila ne samo pouzdan znak opšte dekadencije umetničkog ukusa, nego je i sama bila dovedena u čorsokak gde se svela na običnu repetitiju nekoliko okamenjenih arapskih sintagmi koje se mogu naći u književnim delima kaogod u invokacijama i intitulacijama na dokumentima šerijatskih sudova. Što se ona ipak tako dugo vremena održala u životu, od početka književne istorije islamizovanih Turaka do turske moderne potkraj XIX veka (pa i tad nije posve izumrla), što je ona bila u gotovo oficijelnoj upotrebi u svim oblastima duhovnog stvaralaštva, ima samo po sebi da se objasni njenim postepenim, a stalnim, nazadovanjem. Ovaj snažan maniristički zanos turske književnosti koji u svemu podseća na evropski barok, samo što je po vrednosti ispod njega, ostavio je tako dubok trag da se on manje ili više zapaža i u turskoj književnosti savremenog doba.

Jedna od osnovnih značajki ove literature leži u mahom neostvarenoj želji njenoga tvorca da se običnome da smisao uzvišenog, da se dosadna tema učini interesantnom, da se stvari koje se teško shvataju učine pamtljivim i prijemljivim ljudskome duhu, da se ružnome da izgled lepoga, a konačnome smisao beskonačnog. Ove želje i namere autora koje se po pravilu uvek ostvaruju kod dela sa pravom umetničkom vrednošću, mogu se katkad ovaplotiti i kod stihovanih i rimovanih proznih sastava da pritom većinom ne dolazi do izvitoperavanja a ponekad i do izdaje osnovnih načela pesničkog stvaranja. Osnovno sredstvo ove literature bilo je ponavljanje, plagijat, podražavanje melodičnosti i harmonije pesničkog načina izražavanja, što je sve, najčešće, bitno odudaralo od osnovnih načela i zahteva istinske umetnosti. Manir ove literature mogao bi se uvek prepoznati po znacima sintagmatske usiljenosti i po rogoBATnosti i izveštačenosti pesničkog jezika koji uglavnom ide ka zvučnim efektima.

Ako se ovi zaključci ne mogu u većini odnositi na arapsku rimovanu i stihovanu prozu, koja ima nekakve svoje imanentne zakone postajanja i postojanja, za perzijsku se oni mogu izreći većim delom, a za tursku rimovanu i stihovanu prozu gotovo u celosti.

Ne postoji nijedna oblast duhovnog stvaralaštva koja se izražava jezikom da je Turci nisu na silu svalili na Prokrustovu postelju opštih obrazaca pesničkog stvaranja. Nema takvoga dela i takvoga autora koji ne računa sa zvučnim i vizuelnim efektima kombinovanja i izmene kratkih i dugih slogova arapske kvantitativne metrike. Svi tekstovi, pa čak i obični recepti za spravljjanje boja, lekova i mastila, koje vrlo često srećemo u turskim miscellaneama, nose neizbrisiv otisak što ga je na jezičkim čuvstvima Turaka utisnula arapska prozodija. Arapi su nam darovali rimovanu i stihovanu prozu, a Turci su je doveli do paradoksalne krajnosti i oficijelnosti.

Međutim, i u ovoj vrsti literature, kako se iz prednjeg teksta može zaključiti, razlikuju se dve podvrste. Prva je slikovana ili rimovana proza čija je osnovna odlika odsustvo klasične stihovne, prozodijske strukture, ali i izražena soničnost jezika koja se postiže veštačkim slaganjem sonanata po zvučnosti (ponekad i romovanjem), dok drugu podvrstu čine tekstovi u stihu, koji se inače obično pišu proznim jezikom: u ovom slučaju oni dobijaju strogo pesničku formu koja se izgrađuje izuzetno veštini i spretnim štimovanjem.

Tako su kod Turaka svoje pesničko vaskrskuće doživele i takve discipline kao što su leksikografija i filologija. Počevši od XIV veka, pa sve do osvitka zore jednog novog razdoblja turske književnosti, napisano je nekoliko tomova leksikografskih dela u stihu — stihovanih vokabulara koji u svojoj popularnosti nadmašuju mnoga druga pesnička i kanonska dela. O ovome najbolje svedoče mnogobrojni komentari nekih turskih leksikografskih dela i njihovi takođe mnogobrojni prepisi. Kako ovi rečnici tako i njihovi mnogobrojni komentari, sačuvani su u raznim varijantama i u raznim mestima, a najviše na našem zemljištu gde su pored ostalog služili kao osnovna nastavna pomagala pri učenju arapskog, turskog i perzijskog jezika.

U Arhivu SANU nalazi se u tri primerka stihovani perzijsko-turski rečnik Ibrahima Šahidija (br. 49. II, br. 116 i 128) sa tri njegova komentara, i to: jedan je napisao Osman Akovali (br. 157), za druga dva autori su nepoznati (br. 153 i 151). Zajedno sa jednim komentarom Šahidijevom rečniku, na br. 151, povezan je i štampani tekst takođe stihovanog perzijsko-turskog rečnika, od autora Sumbulzade Vehbija, pod naslovom »Tuḥfe-i Vehbî«, napisan i naslovljen po primeru Šahidijevog rečnika. Rukopis br. 90 (str. 548—78d) predstavlja, u jednom prilično mladom i beznačajnom prepisu, opet stihovani leksikografski rad — Firište-ogluov glasoviti arapsko-turski vokabular, po znat pod naslovom »Luġât-i Firište-oġlû«, dok se u kodeksu br. 46 nalazi jedan vrlo lep i pregledan prepis perzijsko-turskog rečnika u

stihu, pod nazivom »Ġavhar al-kalimât«, čiji se pravi autor pouzdano još uvek ne zna.

Ibrahim Šahidi (Ibrâhîm Šâhidî, umro 1550/957) autor je verovatno najpoznatijeg stihovanog perzijsko-turskog rečnika koji se obično naziva »Tuĥfe-i Šâhidî«. Kod turskih leksikografa postojala je navika da se ugledaju na svoje poznatije prethodnike. Šahidi je bio uzor svim turskim leksikografima posle XVI veka, a njegov rečnik komentaran je više nego ijedan drugi. No, on sam ugledao se na svoga nešto manje poznatog prethodnika Husamudin-efendiju iz grada Mugle u Ajdinskoj oblasti, koji je napisao stihovani takođe perzijsko-turski rečnik, poznat u literaturi kao »Tuĥfe-i Ĥusâmî«⁴⁵. On to, uostalom, i sam priznaje u uvodnom delu svoga rečnika.

Od samog početka XVI veka, kada je napisan, do XIX veka, kada je još uvek važio kao uzorno delo iz ove oblasti, ali kada je bio potisnut o drugih vokabulara (kao što je pomenuti Vêhbijev rečnik), ovaj Šahidijev rečnik razgranao se u hiljadu i jednom prepisu širom Osmanske carevine, gdegod se izučavao turski i perzijski jezik. Samo u zbirci OI u Sarajevu nalaze se 46 kodeksa⁴⁶ koji u svom sastavu imaju Šahidijev rečnik. U Orijentalnoj zbirci JAZU ima ga u nekoliko prepisa⁴⁷, kaogod u GHB⁴⁸ i BMTS⁴⁹. Međutim, postoje prepisi ovog rečnika u Londonu⁵⁰, Beču⁵¹, Parizu⁵², Berlinu⁵³, Bratislavi⁵⁴, Upsali⁵⁵ i drugim mestima. Među sačuvanim primercima, naročito onima u OI, ima i jako starih. Rukopis br. 3925(II) u OI datiran je, po postojećem inventaru, već 1513. (919) godine, međutim, to bi mogla biti godina kada ga je Šahidi napisao. I rukopis br. 3903 u OI vrlo je star: potiče iz 1519. (925) godine, ali ima i drugih prepisa, kako u OI tako i drugde, koji su nastali u XVI veku.

Od tri primerka u Arhivu SANU nijedan nije datiran, međutim, najstariji je rukopis br. 128, pisan najverovatnije u XVI veku. Posle njega dolazi rukopis br. 116 čija starost ne seže dalje od XVII—XVIII veka, a najmlađim se čini prepis ovoga rečnika u medžnui br. 49 koji ne može biti nikako stariji od 100—150 godina.

⁴⁵ Ovoga Husamudin-efendiju ne treba brkati sa Šahidijevim sinom Husamudinom, koji je autor perzijsko-turske gramatike u stihu (M. Tahir, I, 94 i K. Dobrača, 111—112).

⁴⁶ OI, inv. br. 25, 130, 207 (I), 220, 319, 340 (I), 391, 437, 441, 495, 576, 751, 838, 895, 1096, 1181 (I), 1266 (I), 1267, 1547, 1686, 2011, 2383 (II), 2433, 2654, 2657 (I), 2661 (II), 2803, 3154 (V), 3174, 3412 (III), 3412 (IV), 3478, 3617, 3811, 3903, 3925 (II), 4261 (I), 4301 (I), 4302, 4334, 4367 (II), 4372, 4431 (II), 4367 (II), 4372, 4431 (II), 4775, 4821, 4861 (III).

⁴⁷ OZ JAZU, br. 67 (II), 95 (IX), 309, 402 (I), 424, 570 (I), 875 (II), 1361, 1370, 1378, 1595 i 1597 (II).

⁴⁸ GHB, br. 542 (I), međutim, izvesno je da se među 10 000 naslova u ovoj biblioteci nalazi još koji rukopis ovog rečnika.

⁴⁹ Karatay, 2047—2056.

⁵⁰ Rieu, 139b, 140b, 239a.

⁵¹ Flügel, I, 135—136.

⁵² Blochet, a. f. 205, 206, 210; s. 296, 306—315, 459, 552—555.

⁵³ Pertsch, 144.

⁵⁴ Petraček, 457.

⁵⁵ Zttersteen, 265—266.

Tekst rečnika u rukopisu br. 128 (2b—8b) napisan je na nešto debljem požutelom papiru (oko) 195— (oko) 134 mm, bez originalne folijacije, krupnim vokalizovanim nesihom, sa 13 redova na strani, mastilom crnim i crvenim, bez kustoda, bez glosa na marginama, bez ukrasa na papiru i povezu od crne kože bez poklopca. Vođeni znak je kotva u krugu sa kontramarkom N...? Pečati str. 2a — osmougaoni: Mustafa (sin) Ibrahima; str. 5b — okrugli: rob božji Ismail, kao i na str. 6b gde se nalaze šest otisaka istoga pečata. Nedostaje kraj rukopisa. Listovi 5 i 6 umetnuti su. Fragment se završava sa prvim polustihom poslednjeg bejta u petom pevanju.

Rukopis br. 116 sadrži bezmalo kompletan tekst Šahidijevog rečnika. Tekst je ispisan na prozirnom, već požutelom papiru, 140/210 mm. Ima svega 24 lista sa recentnom folijacijom. Postoji praznina između lista 22 i 23. Pismo je nesih, vrlo lep, potpuno vokalizovan; mastilo crno i crveno. Ima kustoda i vrlo mnogo glosa. Povez je kožni. Dekorativnih elemenata nema. Na str. 1a čita se: Hodža Kemaleidin iz Sarajeva (Saraj-Bosna).

Treći primerak Šahidijevog rečnika nalazi se u medžmui br. 49, na str. 59b—105b. To je jedan pozniji primerak, iz XIX stoleća. Tekst je pisan na tankom prozirnom papiru, 173/124 mm, u dve kolone koje su opervažene crvenim, a na str. 59b i 60a zlatnim linijama, sa 9 redova na strani. Povez je kartonski a hrbat od crvene kože. Ima glosa i kustoda. Rečniku fale poslednjih deset bejtova koji su se izgubili.

Postoje u Arhivu SANU još tri komentara Šahidijevog rečnika i to: 1. jedan prvoklasni primerak (sa izvanrednom vinjetom na str. 2b, pod naslovom »Šarḥ-i Šâhidî«, br. 153, koji je napisao nama nepoznat autor, a potiče najverovatnije iz XVII veka; 2. jedan isto tako izvanredan primerak (sa karakterističnom vinjetom na str. 3b komentara ovog rečnika koji je napisao Osman Šehdi Akovali 730. godine, posvetivši ga Jahja-paši, namesniku u Očakovu, Egiptu i Beogradu, (br. 157); 3. jedan anonimni komentar istome delu pod nazivom »Muşannaf-i tuḥfa« koji je prepisan 23. IV—23. V 1754. (redžepa 1167) godine rukom Hadži Husejn-efendije Ušakija, a nalazi se pod br. 151 (str. 3b—78a).

Sa ovim poslednjim komentarom na br. 151 povezana su 24 lista istrgnuta iz neke štampane knjige. Tekst koji je odštampan na ova 24 lista, predstavlja, zapravo, kompletno štampano izdanje stihovanog perzijsko-turskog rečnika, napisanog po uzoru na Šahidijev, pod naslovom »Tuḥfe-i Vehbî«. Autor ovog rečnika je Sumbulzade Vehbi (Sümbülzâde Vehbî, ...?—1809), koji je pored toga napisao još i arapsko-turski rečnik pod naslovom »Nuḥbe-i Vehbî«, kao i divan (štampan u Bulaku 1837 (1253), »Luṭfiyye-i Vehbî« (štampano 1853—4) i »Şevq-engîz« (štampano 1869. u Carigradu zajedno sa Enderuni Fazilovom »Knjigom o ženama« i »Ljubavnom sveskom«). Na pretposlednjoj strani nalazi se podatak da je ovaj rečnik štampan zajedno sa »Luṭfiyye-i Vehbî« 1853. Delo je kompletno: sastoji se iz uvodnog pevanja, 58 osnovnih pevanja i završnog pevanja. Štampano je u stilu i po uzoru

na rukopisne primerke: sa brojnim napomenama i beleškama na marginama.

Jedan od prvih turskih leksikografa, Ibn Melek ('Abdullaṭif b. Firište 'Izz ad-dīn b. Amīn ad-dīn, zvani još i Ibn Firište ili Firište-oġlū, umro 1395 (797) koga često zamenjuju sa njegovim sinom Muhamedom (između ostalih to čini i Brockelmann⁵⁶) — prisutan je u našoj zbirci sa delom koje ga je unekoliko ovekovečilo u istoriji turske leksikografije, sa svojim stihovanim arapsko-turskim vokabularom koga svi nazivaju »Luġat-i Firište-oġlū« ili »Firište-oġlu luġat-i«. Druga njegova dela ostala su u senci ovoga rečnika koji je kod muslimana bio prva priručna knjiga za razumevanje reči iz Kurana.

Prepis ovoga Firišteovog rečnika nalazi se u sastavu kodeksa br. 90, na str. 54b—78a. Prepis je urađen vrlo loše, verovatno u XVIII veku, na tankom, prozirnem i sada već dosta oštećenom papiru, 192/142 mm. Pisano je lošim nesihom. Ima 11 redova na strani. Na marginama ima kustoda. Nema glosa i dekorativnih elemenata. Hrbat je kožni, a korice od kartona. Zbog oštećenja lista 54 ne vidi se početak teksta, ali je ovaj naknadno dopisan na str. 79a, što čini da se ovaj prepis ipak može smatrati kompletnim ako već nije tako značajan.

Ostali sačuvani prepisi ovoga rečnika nalaze se rastureni po raznim bibliotekama u svetu⁵⁷. U nas, najviše primeraka poseduje OI⁵⁸ i Orijentalna zbirka JAZU⁵⁹, a možemo ga naći i u drugim našim zbirkama. Verovatno najstariji prepis Ibn Melekovog rečnika čuva se u OI pod br. 3925(I), a potiče iz 1513. (919) god.

Najzad rukopis br. 46. To je takođe stihovani rečnik arapsko-turski, rađen prema Ibn Melekovom i Ibrahim Šahidijevom. Sastoji se iz uvoda i 61 pevanja. Njegov autor ostao nam je nepoznat, premda Rieu⁶⁰ navodi da ga je napisao neki pesnik pod pseudonimom Šemsi. Nasuprot njemu, Dobrača⁶¹ i Flügel⁶² ne poznaju pravo ime autora. U naslovu našeg rukopisa, ispisanom crvenim mastilom, na str. 1b, zapisano je: »Luġât-i Ğavâhir al-kalimât-i Šâhidî«, međutim, prepisivač ovoga teksta, očigledno, pogrešno pripisuje ovaj rečnik Šahidiju, jer u uvodnom pevanju autor kaže da se pri izradi ovog rečnika koristio Ibn Melekom i Šahidijem.

Inače, ovaj rečnik je prepisan vrlo lepim vokalizovanim nesihom, na nešto debljem papiru, 208/146 mm, sa vodenim znakom — tri polumesece sa kontramarkom BW i kotva sa trolistom i istom kontramarkom (iz pol. XVII veka). Ima 75 lista bez originalne folijacije. U

⁵⁶ Brockelmann, G., *Geschichte der arabischen Litteratur*, I—II, s. I—III, Leiden 1937—1949, 364 i s. I, 620. On pogrešno pripisuje Ibn Meleku delo »Šarḥ al-mašâbih«, koje je napisao, zapravo njegov sin Muhamed.

⁵⁷ Karatay, II, 2005—2007, 3000 (VI); Rieu, 136b, 141b; Blochet, a. f. 218,

231—233, s. 253, 458, 1161.

⁵⁸ OI, br. 821, 1266 (II), 1377 (V), 2072, 3417, 3427, 3845, 3925 (I) i 4756.

⁵⁹ OZ JAZU, br. 921, 1417, 1629 (IV) i 1897.

⁶⁰ Rieu, 137.

⁶¹ Dobrača, str. 382.

⁶² Flügel, I, 121.

tekstu nema marginalnih beleški, no, ima kustoda. Svaka strana ima po 9 redova, a svaki red čini po jedan polustih. Dekorativnih elemenata nema. Povez je od kartona (bez miklaba); hrbat od smeđe kože. Na str. 1b, u gornjem delu, nalazi se jedan okrugli pečat sa imenom — Muhamed Baki, a na str. 1a ima četiri manja nečitljiva pečata.

Nije nam poznato da se igde nalazi koji prepis ovog anonimnog arapsko-turskog rečnika u stihu osim na navedenim mestima.

IV — *O OSTALIM TURSKIM KNJIŽEVNIM RUKOPISIMA.*

Van ove tri razmatrane grupe ostala je još nekolicina manuskriptata koji nisu mogli biti obuhvaćeni tim grupama, a zaslužuju da budu spomenuti. Najveći broj rukopisa iz ove posebne grupe predstavlja prevode perzijskih i arapskih pesničkih dela. Samo dva rukopisa — br. 152 i br. 73(VI) — nemaju u svom sastavu prevode tuđih (arapskih i perzijskih) književnih dela, već: prvi jednu manju zbirku mudrih izreka, poslovice i sentencija od anonimnog sakupljača, a drugi takođe anonimno delo — traktat o arapskoj prozodiji (»Durar al-favâ'id va ġurar al-farâ'id« ili »Durar-i favâ'idî ve ġurar-i farâ'idî«).

Prevodilaštvo je kod Turaka bilo relativno slabo razvijeno, ako se uzme opseg razvijenosti celokupnog turskog spisateljstva. Zanimanje za književna dela drugih naroda, pogotovu evropskih, nije se kod Turaka nikada razvilo. Njih su zanimali samo arapski i turski spisi. Ali Turci nisu osećali potrebu ni za prevodenjem arapskih i perzijskih dela jer su ih svete knjige terale da, u potrazi za »naukom«, uče ta dva jezika koja su bila obavezna za svakog školovanog muslimana. Oni su većim delom arapska i perzijska dela čitali i proučavali u originalu.

Od arapskih dela najviše je prevoden Kuran i hadis, a onda poezija. Sa perzijskog jezika prevodena su skoro isključivo klasična književna dela, čije su najbolje prevode dali komentatori XVI veka.

Veliki broj tih radova sačuvao se i u rukopisnim verzijama. Najčešće ih imamo zabeležene uz originalno delo (uporedni prevod), ili među redove (inter linea), dok su sasvim retki slučajevi da uporedo s prevodom nije dat i original.

Takvi su i prevodi sačuvani u kodeksima Orijentalne zbirke SANU.

U rukopisu br. 162 nalazi se jedan turski prevod Sadijevog »Bustana«, na 302 (ukupno ima 304) lista debljeg papira sa originalnom folijacijom, sa vodenim znakom (tri polumeseca sa kontramarkom AG), sa kustodama i retkim glosama, sa prazninom između l. 231—237 i jednim glosarom umetnutim između str. 227b i 230b, sa povezom od daske obložene već trulom kožom, bez iluminacije, pisan talikom, jednom rukom, mastilom crnim i crvenim, sa 19 redova na strani; prepisivač je nepoznat, ali je na str. 301b zabeležena godina prepisivanja — 1758—9 (1172). Prevod je dat uporedo sa originalom koji se razlikuje po karakterističnom distinktivnom belegu: crvenom crtom iznad reda.

Nije li ovo prevod Taftazanijev iz 1354. (755)?

U medžmui br. 49 koju smo već sretali u prethodnom odeljku, na str. 1b—55b, na tanjem prozirnom papiru sa vodenim znakom (kruna

sa kontramarkom koja se ne vidi), nesihom sa osam osnovnih redova na strani u dve kolone, prepisana je mistična poema perzijskog pesnika Feridudina Atara pod naslovom »Pend-nâme«. Međutim, ovaj prepis ne bi ovde bio ni pomenut da prepisivač nije dao inter linea jedan dosta bukvalan turski prevod Atarovog dela.

Istu nameru imao je i prepisivač »Pend-nâme« u rukopisu br. 118 (str. 8b—56b), ali je nije sproveo do kraja, jer je turski interlinearni prevod davao samo u pojedinim manjim delovima teksta⁶³.

Oba prepisa nastala su po svemu sudeći u XVIII veku, a prepisivač, odnosno prevodilac, nije poznat.

Beleznica br. 85, takođe ranije pomenuta, pored drugih pesama, sadrži, na str. 43b—45a, i tekst Tantaranijeve (Abû Naşr Aḥmed b. 'Abdurrazzâq at-Tânṭarânî) kaside na arapskom jeziku (»al-Qaşıda at-Tânṭarâniyya«) koja predstavlja, zapravo, enkomijastičnu pesmu posvećenu seldžučkom veziru Nizamul Mulku, a između redova dat je njen turski prepev, gde je svaki arapski bejt pretočen u dva turska⁶⁴. Tekst je prepisan 1814. (1229) god.

U rukopisu br. 118, zajedno sa Atarovom »Pend-nâmom«, zapisan je uporedni (arapski i turski) tekst Burhanudin Zarnudžijevog versko-didaktičkog stihovanog dela pod nazivom »Ta'lim al-muta'alim«⁶⁵, no od ovoga je sačuvan samo fragment na str. 1b—7b, zapisan verovatno negde u XVII stoleću⁶⁶.

Na str. 28b—31b u zborniku br. 73, izvesni Hasan Teufik, zabeležio je 1743. (1156), vrlo sitnim rukopisom (talik) jedan kratak teorijski traktat o aruzu, kome ne znamo autora i vreme nastanka. Izvesno je, međutim, da ovaj traktat nije tako star. Iz teksta se vidi da je autor ovoj raspravi dao naslov »Durar-i favâ'idî ve ğurar-i farâ'idî«, ali nema pouzdanih znakova da je autor tog teksta baš ovaj Hasan Teufik, inače tvorac i bivši vlasnik ove međžmue, čije se ime čita na str. 31b.

I na kraju: rukopis br. 152. On na str. 1—147 sadrži zbirku turskih mudrih izreka, poslovice, sentencija, moralnih i moralističkih pouka od nepoznatog sakupljača koji je za ovu priliku koristio usmeno narodno predanje. Zbirka nije starija od 200—250 godina. Na početku nedostaju 2 lista na kojima je bio ispisan deo sadržaja, a među str. 7 i 14 nedostaju 3 lista. Vlasnik rukopisa bio je, između ostalih, i neki Teufik (možda pomenuti Hasan Teufik), čije se ime čita na početku (str. 148). Nema tragova koji bi ukazali na to da je ova zbirka nastala na našem zemljištu, što bi je svakako moglo učiniti izuzetno zanimljivom za naše etnografe.

⁶³ Na str. 8b—9b, 11b—15a, 16a—18a i 19ab.

⁶⁴ Kasida ima ukupno 17 distiha u originalu i 34 u prevodu.

⁶⁵ H. Ćurić, Školske prilike muslimana BiH 1800—1878, izd. SANU, Beograd 1965. str. 70.

⁶⁶ Karatay, 1485; Flügel, I, 11, 12.

Re z i m e

Ovaj rad ima za cilj da predstavi sve turske književne rukopise u Orijentalnoj zbirci Arhiva Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu. Sastav književnih rukopisa ove zbirke nametao je potrebu da se oni pre samog predstavljanja razvrstaju u četiri grupe: 1. komentari dela iz perzijske klasične književnosti; 2. pesništvo i lepa književnost; 3. leksikografska dela u stihu; 4. ostali turski književni rukopisi. Ovakva podela nametala se već sama po sebi. Redosled razmatranja rukopisa po grupama utvrđen je uglavnom prema značaju rukopisnih primeraka i to gledano ne sa literarnog već sa arheografskog i bibliografskog stanovišta. Da bi se došlo do jedne potpune predstave o stvarnoj vrednosti ovih rukopisa i da bi se dala jedna potpuno kritička ocena izvorne vrednosti svakog rukopisa ponaosob, autor se, pored bibliografskog i arheografsko-deskriptivnog metoda, služio još i metodom komparacije obrađivanih izvora sa izvorima sačuvanim na drugim mestima. Pritom su korišćeni manje-više svi dostupni katalozi turskih rukopisa, a kada su u pitanju bile jugoslovenske zbirke — pored štampanih kataloga korišćeni su i inventari, popisi, često i sam izvorni materijal. Razume se da je ovom prilikom veća pažnja poklonjena jugoslovenskim zbirkama, jer je većina ovde prikazanih rukopisa ili nastala na jugoslovenskom tlu ili je na tom terenu kolala za jedan duži vremenski period, pa je samim tim, zajedno sa svim ostalim orijentalnim rukopisima, imala ulogu i svojevrsnog kulturnog emisara za južnoslovenske zemlje. Kod razrade pojedinih poglavlja (grupa rukopisa) prisutna je težnja da se očuva jedna jedinstvena nit izlaganja koja posebne delove povezuje u jedinstvenu tematsku celinu, što je nužno moralo dovesti do toga da se tu, pored bibliografskog, arheografskog, tekstološkog, tj., pre svega, činjeničkog materijala, nađe i po koja opšta književno-istorijska i teorijska napomena koja u svakom slučaju ima samo okvirni karakter. Međutim, bez iluzije da se samo na osnovu ovih izvora mogu sugerisati opšti književno-istorijski zaključci i da se ovim materijalom u poznavanje turskih rukopisa i turske književnosti unosi toliko toga novog i značajnog, autor se ipak ograničava na to da pruži što je moguće potpunije štivo faktoografskog karaktera.

S u m m a r y

The aim of this paper is to give a survey of all the Turkish literary manuscripts in the Oriental Collection of the Archives of the Serbian Academy of Arts and Sciences in Belgrade. The composition of the literary manuscripts in the collection made it necessary to classify them, before making the survey, into four groups: 1. commentaries on classical Persian literature; 2. poetry and belle-lettres; 3. lexicographic works in verse; 4. other Turkish literary manuscripts. The manuscripts

fall readily into these categories. The order of the groups of manuscripts reviewed was determined largely by the importance of the individual manuscripts, not from the point of view of their literary value but from that of their archeographic and bibliographic value. In order to make a complete survey of the real value of these manuscripts and in order to make a thorough critical evaluation of the original value of each manuscript separately, the author has, in addition to bibliographic and archeographic — descriptive methods, also used the method of comparing originals with originals kept in other places. More or less all available catalogues of Turkish manuscripts were used for this purpose and for Yugoslav collections of manuscripts printed catalogues, inventories, censuses and often even the source material itself were used. It is obvious that more attention has been devoted to Yugoslav collections because most of the manuscripts reviewed here either came into being on south Slav soil or circulated in this area for a long time which means that they, together with all other oriental manuscripts, acted as a sort of cultural emissary for the south Slav lands. In the processing of individual subject headings (groups of manuscripts) there is a tendency to preserve just one thread in the presentation which binds the separate parts into a unified thematic whole which necessarily means that, in addition to bibliographic, archeographic, textual, i.e., above all, factual material, some general literary-historical and theoretical notes which are only partially relevant, have been included. However, not having any illusions about being able to form general literary-historical conclusions on the basis of these sources alone, nor of being able to breathe new significance into an acquaintance with Turkish manuscripts and Turkish literature, the author limits himself to offering as complete a list as possible of reading material of a factual/descriptive nature.

